

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**<< ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ
ΑΝΑΤΟΛΗ >>**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**<< ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΚΑΛΥΜΝΟ >>**

ΡΟΔΟΣ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ, 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

<<ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ>>

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΣΙΚΟΥΡΗ ΚΑΛΛΙΟΠΗ

Α.Μ : 4352021037

<<ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΚΑΛΥΜΝΟ>>

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΜΔΕ: ΖΑΡΡΑΣ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ

ΜΕΛΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΜΕΛΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ: ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

ΡΟΔΟΣ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ, 2023

UNIVERSITY OF AEGEAN

DEPARTMENTS OF MEDITERRANEAN STUDIES

MASTER PROGRAM

**<< MASTER OF ARTS IN ARCHAEOLOGY OF THE EASTERN MEDITERRANEAN
FROM PROHISTORIC TIMES TO LATE ANTIQUITY: GREECE, EGYPT, NEAR
EAST >>**

**<< MOSAIC PAVEMENTS OF THE EARLY BYZANTINE PERIOD FROM
KALYMNOS >>**

TSIKOURI KALLIOPI

RHODES, SEPTEMBER, 2023

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες μου, στους ανθρώπους που μου προσέφεραν απλόχερα την βοήθεια τους στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Πρωτίστως, τον επιβλέπων καθηγητή μου, κύριο Νεκτάριο Ζάρρα, ο οποίος με βοήθησε στην τελική επιλογή του θέματος, στην καθοδήγηση του ως προς τη μορφή της εργασίας, αλλά και στις πολύτιμες γνώσεις που αποκόμισα από τις επιστημονικές διαλέξεις τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο της Καλύμνου, κύριο Κουτελλά Μιχάλη, ο οποίος μου προσέφερε πολύτιμο φωτογραφικό και βιβλιογραφικό υλικό και υπήρξε πρόθυμος να μου λύσει οποιαδήποτε απορία μου.

Επιπροσθέτως, ευχαριστώ θερμά τον κύριο Πιζάνια Παναγιώτη, πρόεδρο του Αναγνωστηρίου Καλύμνου, για την άμεση εξυπηρέτηση μου και την βοήθεια που μου παρείχε στην εύρεση βιβλιογραφικού υλικού από το Αναγνωστήριο Καλύμνου ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ.

Επίσης, ευχαριστώ τα μέλη της επιτροπής αξιολόγησης, τον κύριο Στεφανάκη και ιδιαίτερα την κυρία Παπακυριακού, για τις σημαντικές επισημάνσεις τους ως προς τη δομή και το περιεχόμενο της διπλωματικής.

Επιπλέον, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην φίλη μου Αγγελική και στην κυρία Καναβούρη, οι οποίες είχαν όλη την καλή διάθεση και ευγένεια να μου δανείσουν σημαντικό βιβλιογραφικό υλικό από την προσωπική τους βιβλιοθήκη.

Ένα τεράστιο ευχαριστώ στην ξαδέρφη μου, την Γαβριέλλα, η οποία μου δάνεισε τον ηλεκτρονικό της υπολογιστή, μετά την απρόσδοκτη καταστροφή του δικού μου, και χωρίς εκείνη πραγματικά δεν θα μπορούσα να ολοκληρώσω το έργο μου.

Θα επιθυμούσα να εκφράσω την βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου στον πατέρα μου, ο οποίος με έφερε σε επαφή με τους ανθρώπους που με βοήθησαν στην εύρεση του απαραίτητου υλικού και που υπήρξε ο "συνεργάτης μου" στην εξερεύνηση των ψηφιδωτών δαπέδων των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Καλύμνου.

Ευχαριστώ στην μαμά μου που πίστεψε σε μένα, γνωρίζοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπισα. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στις αγαπημένες μου φίλες, την Αιλιά, την Φωτεινή, την Κασσάνδρα και την Κατερίνα, που συνέχεια μου παρείχαν τη στήριξη τους. Τέλος, ένα ιδιαίτερο ευχαριστώ στον αγαπημένο μου Ισαάκ που με στήριξε σαν βράχος σε όλο αυτό το δύσκολο ακαδημαϊκό ταξίδι. Πραγματικά, νιώθω υπερήφανη που μέσα από τις δυσκολίες που αντιμετώπισα κατάφερα να ολοκληρώσω το συγγραφικό μου έργο.

Τσικούρη Καλλίπη

Σεπτέμβριος, 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	8
Abstract	10
Εισαγωγή	12
Κεφάλαιο 1^ο	27
1. Τα Δωδεκάνησα	27
1.1 Ιστορικό Πλαίσιο.....	27
1.1.1 Ρωμαϊκή Περίοδος	28
1.1.2 Ύστερη Αρχαιότητα στα Δωδεκάνησα	30
1.2 Η Κάλυμνος	38
1.2.1 Η Ρωμαιοκρατία στη Κάλυμνο	40
1.2.2 Η Πρωτοβυζαντινή Κάλυμνος	43
1.2.3 Μεταβατική Περίοδος (7 ^{ος} – 9 ^{ος} αι. μ.Χ.).....	49
1.2.4 Μεσοβυζαντινή και Ύστεροβυζαντινή Κάλυμνος	51
Κεφάλαιο 2^ο	54
2.1 Κατάλογος ψηφιδωτών.....	54
2.1.1 Χριστός της Ιερουσαλήμ.....	54

2.1.2 Αγία Σοφία ή Ευαγγελίστρια.....	60
2.1.3 Άγιος Ιωάννης.....	63
2.1.4 Ταξιάρχης.....	65
2.1.5 Σταυρός.....	67
2.1.6 Παλαιοπαναγιά.....	69
2.1.7 Βασιλική Οικόπεδου Χαλκίτη.....	71
Κεφάλαιο 3^ο	74
3.1 Εικονογραφική Παρατηρήσεις.....	74
3.2 Τεχνοτροπικές Παρατηρήσεις.....	86
3.3 Συγκεντρωτικός Πίνακας Ψηφιδωτών	90
Συμπεράσματα	91
Παράρτημα Εικόνων	94
Βιβλιογραφία	100
Κατάλογος Εικόνων	113

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος : << Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή >>, του Πανεπιστημίου Αιγαίου και αποτελεί εργασία εξειδίκευσης. Απώτερος σκοπός της είναι η προσπάθεια μιας αναλυτικής περιγραφής αλλά και ανάδειξης των ψηφιδωτών δαπέδων της Καλύμνου, που χρονολογούνται κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Η πηγή της έμπνευσης του θέματος αυτού, αποτέλεσε από την μία πλευρά η αμέριστη αγάπη προς τον τόπο μου, την Κάλυμνο, όπου θέλησα και εγώ να συνεισφέρω με ένα μικρό λιθαράκι στην ανάδειξη ενός μέρους της πολιτισμικής του κληρονομιάς. Από την άλλη, συνέβαλε σε αυτό το ενδιαφέρον μου για την τέχνη των ψηφιδωτών δαπέδων, το οποίο γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του αντίστοιχου μαθήματος του χειμερινού εξαμήνου, με διδάσκοντα τον κ. Νεκτάριο Ζάρρα, ο οποίος είναι και ο επιβλέπων της διπλωματικής.

Αρχικά, στο εισαγωγικό κομμάτι θα γίνει λόγος για την μνημειακή τέχνη της ψήφωσης και συγκεκριμένα θα αναλυθεί ο όρος ψηφιδωτό, τα υλικά που το αποτελούν, οι τρόποι ψήφωσης, το θεματολόγιο που χρησιμοποιείτε σε κάθε περίπτωση, καθώς και η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο ψηφιδωτό και στον χώρο, τον οποίο κοσμεί. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει εν συντομία η ιστορική αναδρομή των Δωδεκανήσων και της Καλύμνου από την ρωμαϊκή περίοδο ως την ύστερη αρχαιότητα, εστιάζοντας στην ακμάζουσα οικονομία της τελευταίας, η οποία ύπηρξε άμεσα συνυφασμένη με το εμπόριο και κατ' επέκταση με την πλεονεκτική γεωγραφική τους θέση. Έπειτα, θα παρουσιάσω ένα κατάλογο, όπου θα γίνει μια αναλυτική περιγραφή του θεματολογίου των ψηφιδωτών δαπέδων από επτά παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου. Τέλος, θα προχωρήσω σε εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις των θεματολογικών μοτίβων που κυριαρχούν στις ψηφιδωτές συνθέσεις και με παραδείγματα από παράλληλα ψηφιδωτά από διαφορετικές περιοχές θα προσπαθήσω να διερευνήσω τις στιλιστικές σχέσεις των ψηφιδωτών της Καλύμνου με τις γειτονικές και ανατολικές περιοχές.

Για την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας πραγματοποιήθηκε εύρεση υλικού κυρίως από βιβλιογραφικές και ηλεκτρονικές πηγές. Λόγω αδυναμίας να επισκεφθώ κάποια μεγάλη βιβλιοθήκη εκτός του νησιού, το υλικό αντλήθηκε από προσωπικά ακαδημαϊκά βιβλία, δική μου έρευνα από ακαδημαϊκές ιστοσελίδες, βιβλία που μου δάνεισαν δικοί μου άνθρωποι, καθώς και βιβλία, μελέτες και άρθρα που μου παρείχε ο κ. Κουτελλάς σε ηλεκτρονική μορφή. Συγκεκριμένα, για το πρώτο κεφάλαιο ανάμεσα στο υλικό, τα σημαντικότερα βιβλία που χρησιμοποίησα ήταν του κ. Γιαννόπουλου (1997) για την ιστορία των Δωδεκανήσων και του κ. Φραγκόπουλου και του κ. Κουτελλά για όλα όσα αφορούν το νησί της Κάλυμνου. Για τον κατάλογο με τα ψηφιδωτά δάπεδα του δεύτερου κεφαλαίου βασίστηκα σε φωτογραφίες από το φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου κ. Κουτελλά, καθώς σε αυτές τα ψηφιδωτά είχαν φωτογραφηθεί κατά τη διάρκεια της συντηρήσης τους με αποτέλεσμα να φαίνονται ξεκάθαρα όλες οι λεπτομέρειες του διάκοσμου. Επιπλέον, επισκέφθηκα όλες τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, ώστε να έχω και μια δική μου οπτική αντίληψη των πραγμάτων. Δυστυχώς, λόγω της παραμέλησης των ιστορικών αυτών τόπων, (εκτός από τον Χριστό της Ιερουσαλήμ) ήταν πολύ δύσκολο να φωτογραφίσω τα περισσότερα ψηφιδωτά, καθώς ήταν καλυμμένα με χώμα, πετραδάκια και αγριόχορτα. Για τον λόγο αυτόν, όλες οι φωτογραφίες του καταλόγου ανήκουν στον κ. Κουτελλά. Σε ότι αφορά την αναλυτική περιγραφή του εικονογραφικού περιεχομένου του εκάστοτε ψηφιδωτού, επειδή σε όλο το υλικό που είχα στη διάθεση μου δεν υπήρχε μια πλήρης περιγραφή τους, προσπάθησα όσο το δυνατόν καλύτερα να περιγράψω αυτό που έβλεπα. Τέλος, για το τρίτο κεφάλαιο βασίστηκα κυρίως στο βιβλίο του κ. Πελεκανίδη για την εύρεση παράλληλων ψηφιδωτών του νησιωτικού χώρου, όπως επίσης και σε μελέτες της κ. Ατζακά για την καλύτερη δυνατή εικονογραφική και τεχνολογική προσέγγιση τους.

Λέξεις Κλειδιά : Ψηφιδωτό, Ύστερη Αρχαιότητα, Κάλυμνος, δάπεδα, Πρωτοβυζαντινή εποχή, τέχνη, μοτίβα

ABSTRACT

This current thesis was prepared within the framework of the postgraduate program: << Archeology of the Eastern Mediterranean from the Prehistoric Era to Late Antiquity: Greece, Egypt, Near East >>, of the University of the Aegean and is a specialization thesis. Its ultimate goal is to attempt a detailed description and highlight the mosaic floors of Kalymnos, which date back to the Early Byzantine period.

The source of inspiration for this theme was, on the one hand, the undivided love for my place, Kalymnos, where I also wanted to contribute with a small stone to highlighting a part of its cultural heritage. On the other hand, it contributed to my interest in the art of mosaic floors, which was born during the corresponding course of the winter semester, taught by Mr. Nektarios Zarras, who is also the supervisor of this work.

Initially, the introductory part will talk about the monumental art of voting and in particular the term mosaic will be analyzed, the materials that make it up, the ways of voting, the agenda you use in each case, as well as the relationship that exists between mosaic and in the space it adorns. Then, there will be a brief historical review of the Dodecanese and Kalymnos from the Roman period to late antiquity, focusing on the flourishing economy of the latter, which was directly intertwined with trade and by extension with their advantageous geographical position. Then, I will present a catalogue, where a detailed description of the theme of the mosaic floors from seven early Christian basilicas of Kalymnos will be made. Finally, I will proceed to pictorial and stylistic observations of the thematic motifs that dominate the mosaic compositions and with examples of parallel mosaics from different regions I will try to investigate the stylistic relationships of the Kalymnos mosaicists with the neighboring and eastern regions.

For the preparation of the thesis, material was found mainly from bibliographic and electronic sources. Due to the inability to visit any large library outside the island, the material was drawn from personal academic books, my own research from academic websites, books lent to me by my relatives, as well as books, studies and articles provided to me by Mr. Koutellas in electronic form form. Specifically, for the first chapter among the material, the most important

books I used were Mr. Yiannopoulos (1997) for the history of the Dodecanese and Mr. Fragopoulos and Mr. Koutellas for everything concerning the island of Kalymnos. For the list of the mosaic floors in the second chapter, I relied on photographs from the photographic material of the archaeologist Mr. Koutellas, as in these the mosaics had been photographed during their maintenance, with the result that all the details of the decoration can be clearly seen. In addition, I visited all the early Christian basilicas, so that I also have my own visual perception of things. Unfortunately, due to the neglect of these historical sites, (apart from the Christ of Jerusalem) it was very difficult to photograph most of the mosaics, as they were covered with dirt, pebbles and weeds. For this reason, all the photos in the catalog belong to Mr. Koutellas. As for the detailed description of the pictorial content of each mosaic, because in all the material I had at my disposal there was not a full description of them, I tried as best as possible to describe what I saw. Finally, for the third chapter I relied mainly on the book by Mr. Pelecanidis on finding parallel mosaics of the island area, as well as on studies by Ms. Atzakas on the best possible pictorial and technotropic approach to them.

Key Words: Mosaic, Late Antiquity, Kalymnos, pavement, Early Byzantine period, art, motifs

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο εισαγωγικό μέρος, θεωρώ εξαιρετικά σημαντικό να αποσαφηνιστεί ο κύριος όρος που κυριαρχεί στον τίτλο της παρούσας διπλωματικής εργασίας, δηλαδή η λέξη ψηφιδωτό, όπως επίσης να γίνει αναφορά σε ζητήματα που αφορούν την διαχρονική εξέλιξη της συγκεκριμένης τέχνης στο χρόνο, τις τεχνικές, το θεματολόγιο και τη σύνδεση του με τον χώρο, τον οποίο κοσμούσε.

❖ Ορισμός

Το ψηφιδωτό είναι μια τέχνη που μέσα στο χρόνο έχει καταφέρει έως σήμερα να αντιπροσωπεύει μια μορφή ζωγραφικής, που επάξια χαρακτηρίζεται αριστοκρατική και συνάμα λαϊκή, καθώς παρατηρείται ιδιαίτερη προτίμηση από όλα τα κοινωνικά στρώματα.¹ Το ψηφιδωτό δάπεδο είναι μια σύνθετη κατασκευή από ψηφίδες που δημιουργούν έναν αισθητικό σχεδιασμό² με συνθέσεις γεμάτες χρώμα και πολλές φορές κίνηση. Την τέχνη του ψηφιδωτού την εντοπίζουμε σε κάθε είδους αρχιτεκτόνημα, με την μορφή και το θεματολόγιο του να προκύπτει από τις αισθητικές, ιδεολογικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις του εκάστοτε ανθρώπου.³ Από πολλούς ονομάζεται ως η ζωγραφική της αιωνιότητας, λόγω της αντοχής και της διάρκειας του στο χρόνο,⁴ πράγμα που οφείλεται κυρίως στην ιδιότητα των υλικών κατασκευής του. Για αυτόν τον λόγο δεν είναι τυχαίο που σήμερα σώζεται ένας μεγάλος αριθμός ψηφιδωτών δαπέδων που αποτελούσαν διακόσμηση εκκλησιών, δημόσιων ή ιδιωτικών κτιρίων, λουτρών κλπ. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι το ψηφιδωτό από την φύση του αποτελεί μια τέχνη διακόσμησης⁵, η οποία θα αποτελέσει μια από τις σπουδαιότερες εκφράσεις του πνεύματος της βυζαντινής τέχνης.⁶

¹ Ατζακά, 2012, 83

² Kouï & Theodorakeas, 2010, 1

³ Ατζακά, 2012, 83

⁴ Χατζηδάκη, 1994, 11

⁵ Robertson, 1965, 72

⁶ Delvoye, 1988, 97

Όταν αναφερόμαστε στον όρο *ψηφιδωτό δάπεδο*, εννοούμε την στρώση της επιφάνειας του δαπέδου με πολλά μικρά κομμάτια σκληρού υλικού⁷ (πετρούλες), τα οποία τα προσαρμόζουμε με την βοήθεια ενός συνδετικού υλικού (π.χ. υγρό κονίαμα).⁸ Ανάλογα με τον τρόπο που θα διατάξουμε τις πετρούλες στην επιφάνεια, μπορούμε να δημιουργήσουμε εικόνες ή μοτίβα. Το σκληρό υλικό που χρησιμοποιείται παραπέμπει σε κομμάτια πέτρας που είτε βρίσκονται στη φυσική τους μορφή (π.χ. βότσαλα, χαλίκια), είτε σε επεξεργασμένη από τον άνθρωπο μορφή, δηλαδή τις ψηφίδες που είναι κομμένες σε κανονικά ή ακανόνιστα σχήματα.⁹

❖ Ορολογία

Σύμφωνα με τη μαρτυρία από πλήθος κειμένων και επιγραφών του ελλαδικού χώρου, φαίνεται ότι το *ψηφιδωτό* προκύπτει από την λέξη *ψήφος*, την οποία βλέπουμε να χρησιμοποιείται ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. με την σημασία όμως του βότσαλου, αφού μέχρι τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. κυριαρχούσε η τεχνική του βοτσαλωτού ψηφιδωτού.¹⁰ Η λέξη *ψήφος* μετά την εμφάνιση της τεχνικής της κομμένης πέτρας (μετά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ.) θα λάβει και θα διατηρήσει τη σημασία της *ψηφίδας*.¹¹ Επιπλέον, σε επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου αλλά και της ύστερης αρχαιότητας εντοπίζονται αρκετές συγγενικές λέξεις με τον όρο *ψήφος*, όπως *ψηφίς*, *ψηφίον*, *ψηφίδα*, *ψηφώ*, *ψήφωσις*, *ψηφώ*, κ.α.¹² Για παράδειγμα, σε περιοχές του ανατολικού κράτους, έχουν βρεθεί επιγραφές που περιλαμβάνουν λέξεις όπως, *το ψηφίν ή την ψηφίδα εποίησεν ή ποιεί, εψηφώθη το ψηφίν ή το ψηφίον τούτο*, κ.λπ.¹³ Επίσης, εκτός από επιγραφές, μεγάλη συχνότητα παρουσιάζει η λέξη *ψηφίδα* σε παλαιοχριστιανικά κείμενα, λόγου χάρη σε κείμενο του Ιωάννη Χρυσόστομου: « ...*Έτερος ψηφίδας χρυσάς συλλέγων μετά πολλής ταλαιπωρίας περιβάλει τους τοίχους' τας δε γαστέρας των πενήτων γύμνας ορών ούκ*

⁷ Owitz, 2012, 8

⁸ Ατζακά, 2019, 197

⁹ Ατζακά, 2019, 197

¹⁰ Ατζακά, 2019, 198

¹¹ Ατζακά, 2019, 198

¹² Ατζακά, 2019, 198

¹³ Ατζακά, 2019, 198

επικάμπτεται.»¹⁴ Βέβαια, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι κατά την διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας, κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη Μικρά Ασία, παρατηρείται η χρήση ενός διαφορετικού όρου για την ψήφωση. Αυτός είναι το ρήμα *κεντώ* και το παράγωγο του, η λέξη *κέντησις*, όπως βλέπουμε σε ψηφιδωτή αφιερωματική επιγραφή σε βασιλική της Ακαρνανίας: «*Εγώ Ευγένιος εκέν/ τησα την αγίαν του Θ (εο) ύ εκκλησίαν*».¹⁵ Αντίστοιχα, σε αρκετές αφιερωματικές επιγραφές χρησιμοποιείται ο όρος *μουσώ* και το παράγωγο του, η *μούσωσις* που φαίνεται να σχετίζονται με το ψηφιδωτό.¹⁶ Παραδείγματος χάρη, σε βασιλική στην οδό Κορινθίου στη Πάτρα (αρχές 6^{ου} αι. μ.Χ.) έχουμε την χρήση του όρου *μούσωσις*, «...*εποίησεν / την μούσωσιν*..», που φέρει την έννοια του ψηφιδωτού.¹⁷ Τέλος, σε λατινικά κείμενα και επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου, εντοπίζονται όροι που αφορούν την ψηφιδωτή διακόσμηση τοίχων και θόλων, όχι όμως δαπέδων. Τέτοιοι είναι οι όροι *musivum*, *museum* - *musaeum*, *musivarius*, οι οποίοι προέρχονται από την ελληνική λέξη *μουσείον*, που δήλωνε τον χώρο που λατρεύονταν οι Μούσες.¹⁸

❖ Διαχρονική εξέλιξη της τέχνης του ψηφιδωτού

Σε ότι αφορά τον ελλαδικό χώρο, η τεχνική της ψήφωσης παρουσιάζει μια συνεχόμενη εξέλιξη, την οποία θα αναφέρω περιληπτικά. Η χρήση του ψηφιδωτού ως διακοσμητικό στοιχείο ξεκινά από την προϊστορική εποχή.¹⁹ Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα ξεκίνησε αρχικά με βότσαλα και αργότερα με την κανονική ψηφίδα.²⁰ Τα πρωιμότερα παράδειγματα ψηφιδωτού διάκοσμού σε δάπεδα με την χρήση της τεχνικής του βότσαλου, έχουν εντοπιστεί στο ανάκτορο των Μαλίων και στην αρχαία Τίρυνθα και χρονολογικά ανήκουν στην ΥΜΙΙΙ και στη Μυκηναϊκή εποχή.²¹ Επρόκειτο για απλή στρώση από μικρά ακατέργαστα βότσαλα, τα οποία σχημάτιζαν απλά γεωμετρικά μοτίβα. Από τα τέλη του 5^{ου} –

¹⁴ Ατζακά, 2019, 198

¹⁵ Ατζακά, 2019, 202

¹⁶ Ατζακά, 2019, 203

¹⁷ Ατζακά, 2019, 204

¹⁸ Ατζακά, 2019, 203

¹⁹ Πουλακάκης, 2010, 29

²⁰ Κολέφας, 1985, 8

²¹ Ατζακά, 2019, 13

αρχές 4^{ου} αιώνα π.Χ. η τεχνική των βοτσαλωτών ψηφιδωτών φαίνεται ολοκληρωμένη και εντοπίζεται σε πολλά μνημεία και πόλεις, καθώς πλέον το θεματολόγιο συμπληρώνεται με ζωικά και ανθρωπομορφικά μοτίβα. Τα πρωιμότερα σωζόμενα δείγματα εντοπίζονται στην Ρόδο, στην Πέλλα, στην Δήλο, στη Σικυώνα, στην Όλυνθο κ.α.²² Συγκεκριμένα, στα ψηφιδωτά της Πέλλας διακρίνεται η χρήση νέων υλικών (π.χ. λεπτά μολύβδινα ελάσματα, λεπτές ελικοειδής ταινίες από ψημένο κεραμίδι), με απώτερο σκοπό να προσδώσουν ένα πιο ζωγραφικό αποτέλεσμα και να αποδοθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η αίσθηση του βάθους.²³ Επιπλέον, από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. έχουμε την εισαγωγή μιας νέας τεχνικής ψηφιδωτού, παράλληλα με την ήδη υπάρχουσα, δηλαδή την χρήση τεχνητών ψηφίδων, οι οποίες είναι ουσιαστικά κομμένες πέτρες σε μικρούς κύβους.²⁴ Οι ψηφίδες προέρχονταν από την κοπή μαρμάρου ή φυσικών πετρωμάτων, πηλού αλλά και υαλόμαζας.²⁵ Πράγματι, με την χρήση τέτοιων υλικών μπορούσαν να διευρύνουν την χρωματική τους παλέτα και να δημιουργήσουν πιο καλαίσθητα και ζωντανά έργα. Αυτό συνέβαινε διότι οι τεχνίτες πλέον εγίνωσκαν τι προκαλούσαν οι υψηλές θερμοκρασίες στα πετρώματα και κατέφευγαν σε τεχνητό χρωματισμό των ψηφίδων, όταν χρειάζονταν περισσότερα χρώματα και αποχρώσεις.²⁶ Το ίδιο συμβαίνει και με την χρήση από υαλόμαζα, η οποία δίνει τη δυνατότητα μεγάλης πολυχρωμίας αλλά αυτό το υλικό το συναντάμε κυρίως στα εντοίχια ψηφιδωτά, όπως και τις ψηφίδες από φύλλα χρυσού.²⁷

Στην διάρκεια της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, παρατηρείται σε πολλά ψηφιδωτά δάπεδα η παράλληλη χρήση των δυό τεχνικών. Για παράδειγμα, σε ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση του Γρύπα, που βρίσκεται σε κτήριο της Ακρόπολης Ρόδου (β' μισό 3^{ου} – α' μισό 2^{ου} αι. π.Χ.), χρησιμοποιήθηκαν βότσαλα για το πλαίσιο του σπειρομαίανδρου, ενώ με τεχνητές ψηφίδες η μορφή του Γρύπα.²⁸ Ένα ακόμα παράδειγμα, συναντάμε σε οικία της Αλεξάνδρειας (3^{ος} αι. π.Χ.) με τη ψηφιδωτή παράσταση δυο φτερωτών Ερώτων, τα μαλλιά των οποίων

²² Ατζακά, 2019, 14

²³ Ατζακά, 2019, 14

²⁴ Ατζακά, 2019, 207

²⁵ Πελεκανίδης, 1988, 41

²⁶ Χρυσόπουλος, 1982, 72

²⁷ Ατζακά, 2019, 207

²⁸ Ατζακά, 2019, 32

αποδίδονται με την χρήση βότσαλων.²⁹ Επιπλέον, στην ύστερη ελληνιστική περίοδο επικρατεί η χρήση εμβλημάτων, τα οποία συνήθως ήταν μικρών διαστάσεων και αναδείκνυαν ένα κεντρικό σημείο της διακόσμησης και οι δημιουργοί τους χρησιμοποιούσαν την τεχνική *opus vermiculatum*, δηλαδή τη χρήση μικρότερων ψηφίδων, που αποσκοπούσε στην πιο λεπτομερειακή απόδοση του σχεδίου και στην προσπάθεια μίμησης ζωγραφικών έργων.³⁰ Σε μερικά ψηφιδωτά εντοπίζεται η χρήση *opus vermiculatum* και *opus tessellatum*. Λόγου χάρη, στην Οικία των δελφινιών στη Δήλο, για τη μικρή παιδική μορφή χρησιμοποιήθηκε η *opus vermiculatum*, ενώ για τα δυο μεγάλα δελφίνια η *opus tessellatum*.³¹ Κατά την ρωμαϊκή εποχή και την ύστερη αρχαιότητα διακρίνεται μια εξάπλωση της τέχνης της ψήφωσης στις επαρχίες της αυτοκρατορίας και η σημαντική εξέλιξη στην τέχνη του ψηφιδωτού, αφορά την επικράτηση της τεχνικής της κομμένης ψηφίδας (*opus tessellatum*), η οποία θα συνεχίζει να ακμάζει ως το τέλος της ύστερης αρχαιότητας.³² Την Παλαιοχριστιανική / Πρωτοβυζαντινή εποχή, μια εποχή όπου διακατέχεται από την επισημοποίηση της θρησκείας του Χριστιανισμού, η τέχνη του ψηφιδωτού θα χρησιμοποιηθεί για τηνκόσμηση ιδιωτικών και δημόσιων κτιρίων και ειδικότερα για τον χώρο που θα περικλείει την ζωτικότητα του Χριστιανισμού, την εκκλησία. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μέχρι τον 5^ο αιώνα μ.Χ. τα ψηφιδωτά είχαν υιοθετηθεί σε μεγάλο βαθμό από την εκκλησία³³ και διακοσμούσαν τα δάπεδα των ναών.

❖ Ζητήματα τεχνικής

Η τέχνη του ψηφιδωτού απαιτούσε μεγάλη επιδεξιότητα τόσο στην προετοιμασία, όσο και στην επιλογή και τοποθέτηση των ψηφίδων (μικρών ή μεγάλων) στην επιφάνεια.³⁴

Το εκάστοτε ψηφιδωτό έργο απαιτούσε έναν ορισμένο αριθμό εργαζομένων με τις απαραίτητες δεξιότητες.³⁵ Ένας από τους σημαντικότερους παρουσιάζεται ο τεχνίτης των

²⁹ Ατζακά, 2019, 32

³⁰ Ατζακά, 2019, 35

³¹ Ατζακά, 2019, 37

³² Ατζακά, 2019, 19

³³ Becker, 2014, 52

³⁴ Χατζηδάκη, 1994, 12

³⁵ Zisimu, 2014, 22

ψηφιδωτών, ο ψηφοθέτης ή αλλιώς κυβευτής.³⁶ Οι συγκεκριμένοι αποτελούσαν είτε μονάδες είτε ήταν οργανωμένοι σε μια ομάδα που ήταν διαρθρωμένη ιεραρχικά ή είχε ισότιμη βάση.³⁷ Το επάγγελμα του ψηφοθέτη ήταν τέτοιας φύσεως, όπου μετακινούνταν αρκετά συχνά σε γειτονικές περιοχές για την εκτέλεση παραγγελιών, αλλά ταξίδευαν και σε πιο απομακρυσμένες για την περάτωση κάποιου έργου (σπάνια) ή ακόμα και για αναζήτηση εργασίας.³⁸ Τα ψηφιδωτά κατασκευάζονταν απευθείας πάνω στην επιφάνεια που επρόκειτο να κοσμήσουν (άμεση μέθοδος ψηφοθέτησης), αλλά υπήρχαν οι περιπτώσεις, όπως η περίπτωση των εμβλημάτων της ύστερης ελληνιστικής – πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου που πρώτα γινόταν η κατασκευή τους στο εργαστήριο και έπειτα το μετέφεραν και το προσάρμοζαν στο δάπεδο (έμμεση μέθοδος ψηφοθέτησης).³⁹

Σε αυτό το σημείο θα ήταν θεμιτό να παρουσιάσουμε την διαδικασία της κατασκευής του ψηφιδωτού. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, τα ψηφιδωτά κατά κανόνα κατασκευάζονταν απευθείας στην επιφάνεια του δαπέδου. Οι ψηφίδες τοποθετούνταν πάνω σε μια υποδομή, η οποία αποτελούνταν κυρίως από τρία υποστρώματα. Ειδικότερα, αναφέρει ο Πελεκανίδης: « Η υποδομή πάνω στην οποία στερεώνονται οι ψηφίδες συνίστατο από τρία επάλληλα στρώματα: 1) Συμπλήλιτον χώμα ή λίθοι, μεγάλα συντρίμια ή χαλίκια συνδεμένα με ισχυρό κονίαμα, 2) Στρώμα από μείγμα κονιάματος με ασβέστη και άμμο, 3) Στρώμα λεπτό αμμοκονίαμα ή γύψου, όπου πάνω στερεώνονται οι ψηφίδες ».⁴⁰ Φυσικά, τα υποστρώματα αυτά δεν παρουσιάζονται ίδια σε όλα τα ψηφιδωτά, με κάποια να αποδεικνύονται ισχυρά, ενώ άλλα όχι τόσο. Η γενικότερη γνώση και οι λεπτομέρειες που αφορούν τα υποστρώματα των ψηφιδωτών πηγάζουν είτε από τα ίδια τα ανασκαφικά ευρήματα στη διάρκεια της συντήρησής τους, είτε από αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, π.χ από ρωμαίους συγγραφείς όπως ο Βιτρούβιος (β' μισό 1^{ου} αι. π.Χ.) και ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (1 αι. μ.Χ.).⁴¹

Συνεχίζοντας, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες είναι πιθανόν σε ορισμένα εργαστήρια, οι ψηφοθέτες να συνεργάζονταν με ζωγράφους. Οι ζωγράφοι αναλάμβαναν την εκτέλεση του

³⁶ Χρυσόπουλος, 1982, 74

³⁷ Ατζακά, 2011, 58

³⁸ Ατζακά, 2019, 163

³⁹ Ατζακά, 2019, 218

⁴⁰ Πελεκανίδης, 1988, 39

⁴¹ Ατζακά, 2019, 209

σχεδίου του ψηφιδωτού, το οποίο έπειτα ο ψηφοθέτης μετέφερε στο δάπεδο.⁴² Για παράδειγμα, σε επιγραφή που εντοπίστηκε στην αγροτική έπαυλη στη Σκάλα της Κεφαλληνίας, αναφέρονται ένας ζωγράφος που έγραψε την εικόνα (σχέδιο) και ένας ψηφοθέτης που μετέφερε την εικόνα σε ψηφιδωτό: <<... Ω Φθόνε, και σου τήνδε ολόης/ φρένος εικόνα γράψε/ ζωγράφος, ην Κράτερος θήκα/ το λαϊνέην,...>>⁴³ Επίσης, σε μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών δαπέδων έχει διαπιστωθεί ότι πριν τοποθετηθούν οι ψηφίδες, σχεδιάζαν επάνω στο κονίαμα με τη μέθοδο της χάραξης ένα προσχέδιο,⁴⁴ το οποίο είχε σκοπό να διευκολύνει τον ψηφοθέτη στην στερέωση των ψηφίδων πάνω στην προετοιμασμένη υποδομή. Ενδεικτικά παραδείγματα ψηφιδωτών δαπέδων με προσχέδιο έχουν εντοπιστεί στη Σάμο με το ψηφιδωτό του Γρύπα (2^{ος} αι. π.Χ.),⁴⁵ στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου με το ψηφιδωτό των παλαιστών (α' μισό ή μέσα 2^{ου} αι. π.Χ.)⁴⁶, σε τμήμα ψηφιδωτού πολυτελής οικίας της Masada στο Ισραήλ (1^{ος} αι. μ.Χ.), σε ψηφιδωτά δάπεδα σε οικίες στις Σταβίες στην Ιταλία με προσχέδιο υπό την μορφή εγχάρακτου καννάβου (1^{ος} αι. μ.Χ.)⁴⁷ κ.α. Σε ότι αφορά την διαδικασία της στερέωσης των ψηφίδων, πιθανόν γινόταν με την μέθοδο της τμηματικής τοποθέτησης, πράγμα που υπονοεί ότι σε ένα δάπεδο εργάζονταν πολλοί ψηφοθέτες. Αυτή η υπόθεση βασίζεται σε παραδείγματα ψηφιδωτών δαπέδων, στα οποία έχει πραγματοποιηθεί ανάλυση στη διακόσμηση τους. Λόγου χάρη σε ψηφιδωτό δάπεδο σε ταφικό θάλαμο στην Σκυθόπολις του Ισραήλ (μέσα 6^{ου} αι. μ.Χ.), γίνονται αντιληπτές διαφοροποιήσεις στην τεχνολογία των διακοσμητικών στοιχείων σε διάφορα σημεία του ψηφιδωτού.⁴⁸

Επιπλέον, είναι χρήσιμο να προσθέσουμε, ότι αναλόγως την εποχή, το είδος και το θέμα, επηρεαζόταν το μέγεθος των ψηφίδων.⁴⁹ Για τον λόγο αυτό, στην Ύστερη Αρχαιότητα χρησιμοποιούσαν κατά κανόνα (όχι όμως απόλυτα) μεγάλες ψηφίδες (συνήθως 1-2 εκ. κατά πλευρά) για την απόδοση των γεωμετρικών σχεδίων και του βάθους, ενώ για τις λοιπές

⁴² Ατζακά, 2011, 82

⁴³ Ατζακά, 2011, 82-83

⁴⁴ Ατζακά, 2019, 213

⁴⁵ Ατζακά, 2019, 210

⁴⁶ Ατζακά, 2019, 211

⁴⁷ Ατζακά, 2019, 211

⁴⁸ Ατζακά, 2019, 217

⁴⁹ Ατζακά, 2019, 208

εικονιστικές παραστάσεις χρησιμοποιούσαν μικρότερες.⁵⁰ Οι σημαντικότερες τεχνικές στρώσης των δαπέδων ήταν :

- Opus Tessellatum, το όνομα της το οφείλει στο λατινική ονομασία της ψηφίδας, tesserae.⁵¹ Η τεχνική εμφανίζεται από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ και παραμένει ως το τέλος της ύστερης αρχαιότητας. Εδώ έχουμε την χρήση ψηφίδας που είναι κομμένη στις τέσσερις πλευρές της και πρόκειται για μεγάλο μεγέθους ψηφίδες (από 0,5 εκ. έως 2 εκ.).⁵²
- Opus Vermiculatum, χρησιμοποιήθηκε κυρίως στα εμβλήματα. Εδώ οι πολύχρωμες ψηφίδες είναι μικρού μεγέθους, δηλαδή δεν ξεπερνούν τα 0,5 εκ. και το όνομα της παραπέμπει στην κίνηση των ψηφίδων που ακολουθούσαν το περίγραμμα της σύνθεσης σαν ένα σκουλήκι (λατ. Vermiculi).⁵³ Η χρήση της αποσκοπούσε δώσουν έμφασή στα στοιχεία της σύνθεσης και για να επιτευχθεί μια πιο λεπτή δουλειά στις φιγούρες.⁵⁴
- Έμβλημα, καλλιτεχνική τάση κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Η δημιουργία του ψηφιδωτού επιτυγχάνεται με μια κεντρική παράσταση τετράγωνου ή ορθογώνιου σχήματος με την τεχνική opus vermiculatum και η σύνθεση περικλειόταν από ένα πλαίσιο αποτελούμενο από απλά γεωμετρικά σχήματα με την τεχνική opus tessellatum.⁵⁵

❖ Θεματολόγιο

Την περίοδο που μας ενδιαφέρει, δηλαδή ο 4^{ος} - 7^{ος} αιώνα μ.Χ. κυριαρχεί μια γενικότερη κλίση στη χρήση γεωμετρικών και φυτικών συνθέσεων ως συμπληρωματικές κοσμήσεις, τονίζοντας τον διακοσμητικό χαρακτήρα των ψηφιδωτών. Οι ψηφοθέτες της συγκεκριμένης

⁵⁰ Ατζακά, 2019, 208

⁵¹ Ατζακά, 2019, 207

⁵² Χρυσόπουλος, 1982, 79

⁵³ Χρυσόπουλος, 1982, 79

⁵⁴ Dunbadin, 1979, 265

⁵⁵ Χρυσόπουλος, 1982, 79

περιόδου τροποποιούν το θεματολόγιο τους, διατηρώντας κάποια συγκεκριμένα διακοσμητικά μοτίβα των προηγούμενων περιόδων και εμπλουτίζοντας τα με στοιχεία ανθρωποκεντρικού και ρεαλιστικού περιεχομένου, αλλά και αναπαραστάσεις συμβόλων της νέας θρησκείας. Αυτή η αλλαγή δεν θα πρέπει να αποδοθεί αποκλειστικά στην ιδεολογία του χριστιανισμού αλλά στην εκούσια εγκατάλειψη συγκεκριμένων καλλιτεχνικών αρχών και σε μια εναλλακτική οπτική των αισθητικών κανόνων.⁵⁶

Την Πρωτοβυζαντινή εποχή το θεματολόγιο των ψηφιδωτών δαπέδων περιλάμβανε μια μεγάλη ποικιλία από ζώα, φυτά, γεωμετρικές συνθέσεις, σκηνές κυνηγιού, προσωποποιήσεις εποχών, μηνών και γενικά σκηνές που ήταν παρμένες από την καθημερινή ζωή. Με απλά λόγια, η διακόσμηση κυμαίνεται από γεωμετρικές έως περίτεχνες εικαστικές παραστάσεις που περιλαμβάνουν ζώα και ανθρώπους.⁵⁷ Αυτά τα θέματα τα διακατείχε μια ουδετερότητα γιατί δεν προκαλούσαν αισθητικά. Επιπρόσθετα, αντιλαμβανόμαστε ότι με την προσθήκη ζωικών παραστάσεων και γενικά του φυσικού κόσμου, αντικατοπτρίζεται η προσπάθεια απόδοσης της χριστιανική τους σημασία ως θαύματα της φύσης,⁵⁸ και παράλληλα αντιπροσωπεύαν τις αισθητικές προτιμήσεις της περιόδου.⁵⁹

Οι εικονιστικές παραστάσεις, βάσει των στοιχείων που τις αποτελούν, μπορούν να διακριθούν στις εξής ομάδες :

- Απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών, αφορούν εικόνες από την καθημερινή ζωή του ανθρώπου ή προσωποποιήσεις των εποχών/ μηνών/εννοιών. Αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι η απεικόνιση ιερών μορφών στο δάπεδο αποφεύγεται.
- Απεικονίσεις ζωικού βασιλείου, η ομάδα αυτή αντιπροσωπεύεται από συλλογή ζώων της ξηράς, του αέρα και της θάλασσας είτε ήμερα είτε άγρια και έχουν συμβολικό χαρακτήρα. (π.χ. ιχθύς, παγώνι)

⁵⁶ Ατζακά, 2019, 50

⁵⁷ Britt, 2011, 1

⁵⁸ Rodley, 2010, 38

⁵⁹ Ατζακά, 2019, 95

- Απεικονίσεις φυτικού κόσμου, ο οποίος παρουσιάζει μεγάλη συχνότητα και ποικιλία στα φυτικά είδη (π.χ. δέντρα, κληματαριά, κισσόφυλλα, τετράφυλλα, άκανθα, περικοκλάδες, ελισσόμενοι βλαστοί κ.λπ.)⁶⁰
- Γεωμετρικά μοτίβα, τα συγκεκριμένα εμφανίζουν μεγαλύτερη ποικιλομορφία και συχνότητα. Τα συναντάμε ως σπειρόμορφα κοσμήματα (π.χ. πλοχμοί) ή ως κατεξοχήν γεωμετρικά σχήματα ⁶¹ και λειτουργούν ως συμπληρωματικές κοσμήσεις.
- Αγγεία, τα οποία συνήθως εντοπίζουμε να έχουν εκατέρωθεν τους κάποιο ζώο, π.χ. ελάφια, παγώνια, κ.α.
- Παραστάσεις με αρχιτεκτονήματα
- Επιγραφές, δεν τις συναντάμε σε όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα είτε λόγω μη καλής διατήρησης της διακοσμητικής επιφάνειας είτε λόγω μη ύπαρξης της. Αυτές στην πολλαπλότητα τους αποτελούσαν αφιερωματικού τύπου επιγραφές. Ο κάθε μελετητής μπορεί να αντλήσει σημαντικές πληροφορίες για τα άτομα που έχουν σχέση με την οικοδόμηση ή την ημερομηνία που πραγματοποιήθηκε η ανέγερση του αρχιτεκτονήματος / ψηφιδωτού, καθώς στις επιγραφές συχνά αναφέρονται τα ονόματα των δωρητών που συνείσφεραν οικονομικά.⁶²

Η συνήθης μορφή που λαμβάνουν οι παραστάσεις των δαπέδων είναι: ένα κεντρικό διάχωρο ή και περισσότερα, στα οποία απεικονίζονται ζώα και ανθρώπινες μορφές. Τα διάχωρα τα περιβάλλουν διάφορα γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα, τα οποία καταλαμβάνουν τον περισσότερο χώρο στην επιφάνεια του δαπέδου.

⁶⁰ Πελεκανίδης, 1988, 24

⁶¹ Πελεκανίδης, 1988, 28

⁶² Ατζακά, 2011, 46

❖ Κόσμιση βασιλικών με ψηφιδωτά

Η αναγνώριση του Χριστιανισμού ως μια από τις κυρίαρχες θρησκείες σηματοδότησε μια περίοδο μεγάλων αλλαγών. Ως νέα θρησκεία δεν αρνήθηκε καμία τέχνη και δανείστηκε πολλά εκφραστικά μέσα που ήταν γνωστά.⁶³ Ο ψηφιδωτός διάκοσμος, λοιπόν, μετατρέπεται σε μέσο έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων της εποχής και αποτέλεσε το κατεξοχήν διακοσμητικό στοιχείο.

Τον 4^ο - 7^ο αιώνα μ.Χ. διαπιστώνεται μια ραγδαία αύξηση στην οικοδόμηση χριστιανικών εκκλησιών, οι οποίες θα αποτελούσαν το κέντρο της χριστιανικής πίστης. Με την επισημοποίηση του Χριστιανισμού, ήρθε στο προσκήνιο η ανάγκη εξέλιξης της εκκλησίας σε έναν χώρο λατρείας που να είναι άξιος να στεγάσει τη νέα θρησκεία. Η εκκλησία, λοιπόν, από τη στιγμή της ίδρυσης της είχε απώτερο σκοπό να εξελιχθεί σταδιακά για να γίνει όχι μόνο πνευματικό αλλά κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίκεντρο της καθημερινότητας.⁶⁴

Οι εκκλησίες στον μεγαλύτερο αριθμό τους ήταν ρυθμού βασιλικής. Ο συγκεκριμένος τύπος εκκλησίας χωρίζεται σε τρία κύρια μέρη : τον κυρίως ναό , το ιερό βήμα και ο νάρθηκας με το αίθριο. Ανάλογα με τον αριθμό των κλιτών - τα οποία κλίτη προέκυπταν από την διαχώριση του κυρίου ναού από κιονοστοιχίες - η βασιλική χαρακτηριζόταν τρίκλιτη ή πεντάκλιτη κ.λπ. και η ανατολική τους πλευρά απόληγε σε αψίδα ή κόγχη.⁶⁵ Σε αυτό το σημείο να αναφέρω ότι στην Κάλυμνο οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές υπήρξαν ως επί το πλείστον τρίκλιτες με νάρθηκα στα δυτικά και είτε ήταν καμαροσκεπάστες, είτε είχαν ξύλινη στέγη.⁶⁶ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η διακόσμηση κυριαρχούσε περισσότερο στο εσωτερικό τους, αφού εξωτερικά τις χαρακτήριζε μια απλότητα και μια λιτότητα, σε αντίθεση με το εσωτερικό, που σχεδιάζονταν έτσι ώστε να δίνει την εντύπωση ενός υπερβατικού κόσμου. Η ψηφιδωτή κόσμιση των δαπέδων των βασιλικών εντοπίζεται κυρίως στα κλίτη, στο ιερό βήμα και στον νάρθηκα με πλούσιες διακοσμητικές συνθέσεις.

⁶³ Παλιούρας, 2004, 11

⁶⁴ Zisimu, 2014, 5

⁶⁵ Παλιούρας, 2004, 27

⁶⁶ Κουτελλάς, 2003, 76

❖ Σχέση ψηφιδωτής διακόσμησης με τον χώρο

Είναι ευρύτατα διαδεδομένη η άποψη ότι τα ψηφιδωτά παρουσιάζουν μια βαθιά σύνδεση με το εκάστοτε αρχιτεκτόνημα, το οποίο κοσμούσαν.⁶⁷ Σε πρώτη ανάλυση, ο σκοπός της δημιουργίας του ψηφιδωτού δαπέδου ήταν να αποτελεί ένα είδος διακοσμητικού τάπητα, πάνω στον οποίο θα στέκονταν ή θα διέσχιζαν οι επισκέπτες του χώρου. Σε δεύτερη ανάλυση, η επιλογή που θα έκανε ο ψηφοθέτης για το θέμα που είχε το ψηφιδωτό, μαρτυρούσε την χρήση και την λειτουργία του. Για παράδειγμα, σε αρχαίους οίκους και σε κάποια αρχαία δημόσια κτίρια, το δωμάτιο του δείπνου ή του λουτρού ξεχώριζε και φανέρωνε την ιδιότητα του κυρίως από το θέμα του ψηφιδωτού που υπήρχε στο δάπεδο.⁶⁸ Άρα, καταλαβαίνουμε ότι προτού ξεκινήσει η διαδικασία της ψήφωσης, ο τεχνίτης έπρεπε να αναλύσει τον χώρο και να καταλήξει στο είδος της παράστασης που θα απεικονιστεί και στις διαστάσεις που λάμβανε το ψηφιδωτό.

Στις βασιλικές είχε πολύ μεγάλη σημασία ο τρόπος και ο χώρος που θα αποφασιζόταν να κοσμήσει το ψηφιδωτό δάπεδο. Με μια ερευνητική ματιά στους εκκλησιαστικούς χώρους, το ψηφιδωτό εντοπίζεται στα κλίτη, στον νάρθηκα και στο ιερό βήμα. Παρατηρώντας τον νάρθηκα, ο οποίος αποτελεί το πιο πολυσύχναστο μέρος του ναού,⁶⁹ η τοποθέτηση του ψηφιδωτού διάκοσμού πραγματώνεται κατά πλάτος. Από την άλλη, για το κεντρικό κλίτος καταλαβαίνουμε την σκέψη των ψηφοθετών, ότι δηλαδή έπρεπε να τονιστεί κατά μήκος του άξονα, σκεπτόμενοι την πορεία που θα είχε ο πιστός. Εδώ επιλέγεται η χρήση γεωμετρικών μοτίβων για να ντύσουν και να τονίσουν τον κατά μήκος άξονα, αλλά και με τετράγωνα ή ορθογώνια διάχωρα, παισισωμένα με ποικιλίες διακοσμητικών θεμάτων.⁷⁰ Επιπρόσθετα, εντοπίζουμε την προσπάθεια του δημιουργού να σπάσει την μονοτονία του γεωμετρικού διακόσμου, με την προσθήκη ενός κεντρικού διάχωρου που λειτουργεί σαν έμβλημα στο κέντρο του και επιτυγχάνει την επικέντρωση της προσοχής του επισκέπτη.⁷¹ Σε ότι αφορά τον χώρο του ιερού βήματος, η ψηφιδωτή διακόσμηση επιμελείται με τρόπο που να δηλώνει την εσωστρέφεια του χώρου και παράλληλα να συγκεντρώνει όλη την προσοχή στο ιερότερο

⁶⁷ Ατζακά, 2019, 219

⁶⁸ Dunbadin, 1991, 121

⁶⁹ Ολλανδός, 1966, 50

⁷⁰ Πελεκανίδης, 1988, 13

⁷¹ Πελεκανίδης, 1988, 13

αντικείμενο, την Αγία Τράπεζα.⁷² Η ψηφιδωτή σύνθεση του Ιερού Βήματος απλώνεται σε όλη την επιφάνεια του δαπέδου με τη μορφή μιας κεντρικής σύνθεσης, της οποίας όλα τα στοιχεία που την αποτελούν έχουν φορά προς το κέντρο του χώρου, συμβάλλοντας στην επί σκοπού κατεύθυνσης του βλέμματος στην Αγία Τράπεζα και στον προσδιορισμό της σημασίας του χώρου.⁷³

Από όλα τα παραπάνω εύκολα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η επιλογή του ψηφιδωτού διάκοσμου του δαπέδου όντως είχε άμεση σχέση με τον χώρο που θα τοποθετούνταν. Τα διακοσμητικά στοιχεία και τα διάχωρα που είτε αφορούσαν τα κλίτη, είτε τον νάρθηκα, είτε το Ιερό βήμα, διέθεταν σαν κανόνα μια κεντρική παράσταση. Λόγος σύμφωνα με τον Πελεκανίδη, ήταν ότι στην προσπάθεια των ψηφοθετών να εξαλείψουν ή να περιορίσουν την μονοτονία, χρησιμοποιούσαν θέματα ασύνδετα μεταξύ τους με σκοπό τα θέματα και τα χρώματα να αναπαριστούν πολύχρωμα υφάσματα και τάπητες της εποχής.⁷⁴

ΣΚΟΠΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ

Ο κύριος σκοπός της διπλωματικής εργασίας, περιλαμβάνει την συγκέντρωση όλων των ψηφιδωτών δαπέδων που χρονολογούνται κατά την Πρωτοβυζαντινή εποχή σε μορφή καταλόγου και ακολούθως, η αναλυτική περιγραφή του εικονογραφικού όπως και η προσπάθεια να κατανοηθεί το τεχνοτροπικό ρεύμα που εντάσσονται, εστιάζοντας στα κοινά σημεία που διαθέτουν με ψηφιδωτά δάπεδα από περιοχές διαφορετικής γεωγραφικής κλίμακας.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Για την επίτευξη της συγγραφής της εργασίας πραγματοποιήθηκε κυρίως βιβλιογραφική έρευνα από υπάρχουσες επιστημονικές μελέτες, τόσο για την περιγραφή των επτά

⁷² Πελεκανίδης, 1988,14

⁷³ Πελεκανίδης, 1988, 14

⁷⁴ Πελεκανίδης, 1988, 14

παλαιοχριστιανικών μνημείων και του θεματολογικού περιεχομένου των ψηφιδωτών τους, όσο και για την καλύτερη δυνατή προσέγγιση των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών ιδιαιτεροτήτων τους, με την χρήση παράλληλων ψηφιδωτών από διαφορετικές περιοχές. Βεβαίως, πραγματοποιήθηκαν και επιτόπιες επισκέψεις στους αρχαιολογικούς χώρους , με απώτερο σκοπό την καλύτερη δυνατή αντίληψη του χώρου που βρίσκονταν τα ψηφιδωτά.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1. ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Στη σημερινή εποχή όταν αναφερόμαστε στα Δωδεκάνησα, εννοούμε το σύμπλεγμα των νησιών, μικρών και μεγάλων, τα οποία βρίσκονται στο νοτιοανατολικό Αιγαίο πέλαγος και σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους. Στην Ελλάδα προσαρτήθηκαν επίσημα τον Μάρτιο του 1947 και το νησί της Ρόδου αποτελεί την πρωτεύουσα τους. Παρόλο που φέρουν την ονομασία “Δωδεκάνησα” στην ουσία δεν αφορά μονάχα δώδεκα νησιά, αλλά πολλά παραπάνω, καθώς μαζί με τα κύρια νησιά (Κάλυμνος, Κώς, Ρόδος, Τήλος, Νίσυρος, Αστυπάλαια, Σύμη, Κάρπαθος, Πάτμος, Λέρος κ.α.) συμπεριλαμβάνονται και αρκετές νησίδες. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, η ονομασία Δωδεκάνησα που υπάρχει σε γραπτές πηγές του 8^{ου} αιώνα μ.Χ. δεν αφορά τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, αλλά παραπέμπει σε νησιά των Κυκλάδων που βρίσκονταν περιμετρικά της Δήλου.⁷⁵ Στην αρχαιότητα αναγνωρίζονταν ως Νότιες Σποράδες και για πολλές χιλιετίες μοιράστηκαν κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά.⁷⁶ Είναι ξεκάθαρο, ότι τα Δωδεκάνησα δεν έχουν όμοια δομή και πόρους⁷⁷, ενώ η γεωγραφική τους θέση, όπως θα διαπιστωθεί στις επόμενες ενότητες, κατείχε έναν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη και ανάπτυξη της οικονομίας, του εμπορίου και της τέχνης του ψηφιδωτού, αφού σύνδεσαν την Ελλάδα και τη Δύση με την Αίγυπτο, την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή.⁷⁸

1.1 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Είναι δεδομένο ότι η επιστήμη της αρχαιολογίας μέχρι τώρα έχει προσφέρει σημαντικές μελέτες, βασισμένη στα κατάλοιπα του παρελθόντος. Γνωρίζοντας αυτά, γνωρίζουμε την

⁷⁵ Γιαννόπουλος, 1997, 7

⁷⁶ Γιαννόπουλος, 2006, 276

⁷⁷ Myres, 1941, 145

⁷⁸ Αποστόλου, 2006, 33

ιστορία μας και το από πού προερχόμαστε. Όπως επισήμανε η αρχαιολόγος κ. Βιγλάκη : << Όταν γνωρίζουμε τον πολιτισμό και την ιστορία μας, έχουμε ένα πολύ σημαντικό υπόβαθρο και για την εξέλιξη μας. Ξέρουμε πολύ καλά, ότι μόνο όταν γνωρίζουμε την προιστορία μας μπορούμε να προχωρήσουμε στη συνέχεια και να δώσουμε πράγματα. >>⁷⁹ Στην παρούσα ενότητα θα επικεντρωθούμε κυρίως στις περιόδους μεταξύ της Ρωμαϊοκρατίας και της Ύστερης Αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

1.1.1 ΡΩΜΑΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ήδη από την αρχαιότητα, αρκετά από τα δωδεκάνησα, με σημαντικότερα τα νησιά Ρόδος και Κως, εκμεταλεύονται την σημαντική γεωγραφική τους θέση και εξελίσσονται σε ισχυρούς εμπορικούς σταθμούς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η οικονομία και ο πληθυσμός τους να αρχίσει αυξάνεται ραγδαία και με τα πλοία τους να ξεχύνονται σε όλη τη Μεσόγειο. Το έτος 226/7 π.Χ.⁸⁰ πλήττονται από ισχυρό σεισμό, ο οποίος αφήνει πίσω του μεγάλες καταστροφές, αλλά σταδιακά ανακάπτουν.

Μια νέα δύναμη αρχίζει να φανερώνει τις βλέψεις της για την απόκτηση της απόλυτης κυριαρχίας στον τότε αρχαίο κόσμο. Η δύναμη αυτή ήταν η Ρώμη. Οι ελληνικές πόλεις σταδιακά περνάνε στον πλήρη έλεγχο των Ρωμαίων. Η Ρόδος θα λάβει την περιοχή της Λυκίας και της Καρίας ως ανταμοιβή, όταν θα συμμαχήσει μαζί με τη Ρώμη εναντίον του βασιλιά της Συρίας Αντίοχου Γ', το 188 π.Χ.⁸¹ Βέβαια, αργότερα θα της αφαιρεθούν ως αντίποινο για την συμμαχία τους με τον βασιλιά της Μακεδονίας, τον Περσέα. Η κυριαρχία των Ρωμαίων ταραάζεται από την εμφάνιση του βασιλιά του Πόντου, του Μιθριδάτη Στ', ο οποίος ξεκινά τις κατακτήσεις. Οι ρωμαίοι που ξεφεύγουν από την οργή του βασιλιά, βρίσκουν καταφύγιο σε διάφορες περιοχές, ανάμεσα τους το νησί της Ρόδου. Για τον λόγο

⁷⁹ Βιγλάκη Μαρία, βλ. Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

⁸⁰ Γιαννόπουλος, 1997, 18

⁸¹ Γιαννόπουλος, 1997, 19

αυτόν, το 88 π.Χ.⁸². ο Μιθριδάτης Στ' εξαπολύει έναν μεγάλο αριθμό πλοίων κατά της Ρόδου και την πολιορκεί. Φυσικά, οι Ρόδιοι δεν μένουν άπραγοι και αντιστέκονται σθεναρά, με μεγάλη αποφασιστικότητα και τόλμη εναντίον των ξένων πολιορκητών. Ο Μιθριδάτης Στ' βλέποντας ότι δεν καταφέρνει να πετύχει τον σκοπό του, τελικά θα αποχωρήσει από τη Ρόδο το 88- 87 π.Χ.⁸³

Οι Ρωμαίοι επιστρέφουν δυναμικά στο παιχνίδι. Το έτος 63 π.Χ κατακτούν την Συρία και το 42 π.Χ. τη Ρόδο.⁸⁴ Το σχέδιο τους για πλήρη κυριαρχία σε Δύση και Ανατολή, επιτυγχάνεται με την τελική κατάκτηση της Αιγύπτου το 30 π.Χ.⁸⁵ Στη συνέχεια, η Ρόδος καταλήφθηκε από τον Κάσσιο, ο οποίος πήρε πολλά από τα έργα τέχνης του νησιού και τα μετέφερε στην Ρώμη.⁸⁶ Σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας, επικρατούσαν συνθήκες ειρήνης στον ελλαδικό χώρο. Όπως, φανερώνει η φράση : << *Graecia capta ferum victorem cepit* >>⁸⁷ ο ελληνικός πολιτισμός γοήτευσε τους ρωμαίους κατακτητές, οι οποίοι επηρεάστηκαν βαθιά και στην ουσιά οι δυο πολιτισμοί συγγωνεύτηκαν σε έναν κοινό, δημιουργώντας τον λεγόμενο ελληνορωμαϊκό πολιτισμό. Από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. συμβαίνουν σημαντικές αλλαγές. Η αυτοκρατορία χωρίζεται σε δυό μέρη, δηλαδή σε ανατολικό και σε δυτικό. Όλες οι κατεκτημένες πόλεις χωρίστηκαν στις λεγόμενες επαρχίες. Τα Δωδεκάνησα με κέντρο τη Ρόδο, άνηκαν στην επαρχία των Κυκλάδων και ο διοικητής τους υπαγόταν στον ανθύπατο της Ασίας.⁸⁸ Επιπρόσθετα, στους πρώτους αιώνες του μ.Χ. η οικονομία έχει βελτιωθεί σημαντικά, καθώς η διακίνηση των αγαθών γίνεται πλέον χωρίς περιορισμούς από την Ανατολή στη Δύση και το νησί της Ρόδου συνέχισε να είναι ένα από τα πιο σημαντικά διαμετακομιστικά εμπορικά κέντρα.

⁸² Γιαννόπουλος, 1997, 19

⁸³ Γιαννόπουλος, 1997, 19

⁸⁴ Γιαννόπουλος, 1997, 20

⁸⁵ Κακρίδη, 2012, βλ. Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

⁸⁶ Γιαννόπουλος, 1997, 20

⁸⁷ Σιστάκου, 2012, βλ. Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

⁸⁸ Γιαννόπουλος, 1997, 20

1.1.2 ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Η πορεία της μετάβασης από την ρωμαϊκή περίοδο προς την βυζαντινή εποχή, ονομάζεται Ύστερη Αρχαιότητα. Στα νησιά της Δωδεκανήσου η μετάβαση αυτή έγινε σταδιακά. Κρίσιμο σημείο της ιστορίας αποτελεί η μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους από την Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη το έτος 330 μ.Χ. από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο αλλά και η οριστική διάσπαση (το 395 μ.Χ.) της αυτοκρατορίας σε Ανατολή και Δύση.⁸⁹ Τα Δωδεκάνησα που άνηκαν στην επαρχία των νήσων, βρίσκονταν στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Οι σημαντικότερες ηγετικές προσωπικότητες της περιόδου που θα αναφερθούν είναι τρεις. Ο πρώτος ήταν ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός, ο οποίος τέλεσε τα αυτοκρατορικά του καθήκοντα ως αυτοκράτορας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας του ανατολικού τμήματος (284 - 305 μ.Χ.)⁹⁰ Επιθυμώντας την επίλυση προβλημάτων και με προφανή στόχο την ανασυγκρότηση, προχώρησε σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο. Οι μεταρρυθμίσεις του προσέδωσαν έναν απολυταρχικό χαρακτήρα στη διοίκηση του κράτους.⁹¹ Μια ιδιαίτερη καινοτομία ήταν το σύστημα της τετραρχίας κατά το οποίο παραχωρούσε την εξουσία σε δύο Αύγουστους, έναν για κάθε τμήμα της αυτοκρατορίας, και εκείνοι με την σειρά τους είχαν υπό τον έλεγχο τους από έναν Καίσαρα.⁹² Η δεύτερη σημαντική προσωπικότητα ήταν ο χαρισματικός ρωμαίος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος (274- 337 μ.Χ.)⁹³, ο οποίος διαδραμάτισε έναν σπουδαίο ρόλο. Θέσπισε την θρησκευτική ελευθερία και την αρχή της ανεξιθρησκείας με το Διάταγμα των Μεδιολάνων (313 μ.Χ.)⁹⁴, το οποίο συνετάχθη σε πλήρη συνεργασία με τον αντίπαλο του, αυτοκράτορα Λικίνιο. Υιοθέτησε μια καινούρια ιδεολογία, στην οποία υπάρχει ένας αυτοκράτορας, μια αυτοκρατορία και ένας θεός.⁹⁵ Με άλλα λόγια, χάρις στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, επιτεύχθηκε η αναγνώριση του χριστιανισμού ως θρησκεία του κράτους. Βέβαια, την ημερομηνία που διαδόθηκε ο Χριστιανισμός στα Δωδεκάνησα, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια. Αρκετοί θεωρούν ότι ο Απόστολος Παύλος ήταν αυτός που

⁸⁹ Γιαννόπουλος, 1997, 20

⁹⁰ Κορδώσης, 2002, 71

⁹¹ Κορδώσης, 2002, 71

⁹² Ostrogosky, 1997, 92

⁹³ Κορδώσης, 2002, 71

⁹⁴ Φειδάς, 2003, 330

⁹⁵ Αμπατζή, 2005, 28

κύρηξε στα νησιά, ενώ άλλοι πιστεύουν ότι εφόσον ο χριστιανισμός ήταν ήδη διαδεδομένος στην Μικρά Ασία, οπότε ήταν πολύ εύκολο να διαδόθηκε λόγω της κοντινής τους απόστασης.⁹⁶ Εξάλλου, από τις γραπτές πηγές και από παλαιοχριστιανικά ευρύματα, είναι δεδομένο ότι στο νησί της Ρόδου υπήρχε οργανωμένη εκκλησία από τον 3^ο αιώνα μ.Χ. και είχε ως επικεφαλής επίσκοπο.⁹⁷ Επιπλέον, στην πρώτη Οικουμενική Σύνοδο, που πραγματοποιήσε ο Μεγάλος Κωνσταντίνος για το θέμα της αίρεσης του Αρειανισμού στη Νίκαια Βιθυνίας⁹⁸, συμμετείχαν οι επίσκοποι των νησιών Ρόδου και Κω (325 μ.Χ.)⁹⁹ Τέλος, η τρίτη σημαντική προσωπικότητα αποτελεί ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ (379 - 395), όπου με διάταγμα του ο χριστιανισμός έγινε επίσημη θρησκεία του κράτους.¹⁰⁰ Σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. η αυτοκρατορία ήταν διαιρεμένη σε Δυτικό και σε Ανατολικό τμήμα. Συγκεκριμένα, το 395 μ.Χ.¹⁰¹, ο Θεοδόσιος Α΄ προχωρά στην οριστική διαίρεση της και μετά τον θάνατο του, ορίζονται οι δυο του γιοί, ο Αρκάδιος και ο Ονώριος, ως αυτοκράτορες του Ανατολικού και του Δυτικού τμήματος αντίστοιχα. Σταδιακά, το Δυτικό τμήμα πέφτει σε παρακμή, αποδυναμώνεται και στο τέλος καταλύεται από γερμανικούς λαούς (476 μ.Χ.)¹⁰², ενώ το Ανατολικό ευδοκμεί. Στη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα εμφανίζεται μια σειρά επιδρομών και καταστροφών στα νησιά της Δωδεκανήσου από τους Ισαύρους, οι οποίοι προέρχονταν από τις ακτές της Κιλικίας και της Πισιδίας.¹⁰³ Το έτος 554 μ.Χ.¹⁰⁴ ένας τρομερός σεισμός κατέστρεψε πολλές πόλεις, όπως η Ρόδος, η Κως και η Κάλυμνος. Στη Ρόδο η πόλη ξανακτίζεται τριγύρω από το λιμάνι και πλέον θα συνιστά το κέντρο της διοίκησης της Επαρχίας και της Επισκοπής.¹⁰⁵ Τα νησιά της Δωδεκανήσου εκκλησιαστικά φαίνεται να υπάγονταν στην δικαιοδοσία του Πάπα της Ρώμης (ως το 733 μ.Χ.), ενώ επί του αυτοκράτορα Λέοντος Γ΄ του Ισαύρου, υπαγόταν στην δικαιοδοσία του πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη.¹⁰⁶

⁹⁶ Μουζάκης, 1987, 65

⁹⁷ Γιαννόπουλος, 1997, 21

⁹⁸ Κορδύση, 2002, 73

⁹⁹ Γιαννόπουλος, 1997, 21

¹⁰⁰ Κορδύση, 2002, 75

¹⁰¹ Κορδύση, 2002, 77

¹⁰² Κορδύση, 2002, 79- 80

¹⁰³ Μουζάκης, 1987, 67

¹⁰⁴ Μουζάκης, 1987, 67

¹⁰⁵ Αμπατζή, 2005, 29

¹⁰⁶ Γιαννόπουλος, 1997,21

Για τα Δωδεκάνησα, ιδιαίτερα τον 5^ο και ο 6^ο αιώνα, χαρακτηριζόταν από οικονομική, δημογραφική και αγροτική ανάπτυξη, λόγω της ένταξης τους σε ένα σύστημα διαπεριφερειακών ναυτιλιακών δρομολογιών και εμπορίου.¹⁰⁷ Απολάμβαναν την ευνοική τους γεωγραφική θέση, αφού ήταν εύκολη η πρόσβαση τους από όλες τις κατευθύνσεις.¹⁰⁸ Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός προέβει σε αναδιοργάνωση της περιφερειακής διοίκησης το έτος 536 μ.Χ.¹⁰⁹ Ως επακόλουθο, στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας δημιουργήθηκε ένα δίκτυο μεταφοράς αγαθών (εμπορικούς ή μη σκοπούς) που περιλαμβάνει περιοχές, όπως η Κύπρος, η Αίγυπτος, το Ανατολικό Αιγαίο και η Κωνσταντινούπολη.¹¹⁰ Ειδικότερα, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου απέκτησαν ισχυρό ρόλο στο σύστημα θαλάσσιων ανταλλαγών, αφού η αυτοκρατορική αρχή εξόπλιζε τα νησιά με πλοία, αλλά και με πλήρωμα. Σκοπός ήταν να μεταφέρουν μέσω των υδάτων τα απαραίτητα αγαθά προς την Κωνσταντινούπολη και προμήθειες στον παραδουνάβιο στρατό.¹¹¹ Σύμφωνα με το διάταγμα του Θεοδοσιανού, το οποίο έστειλε στον Έπαρχο Ανθέμιο το έτος 409 μ.Χ., η εμπλοκή των Δωδεκανήσων στις κρατικές αποστολές είναι ξεκάθαρες.¹¹² Από τις πληροφορίες που αντλούμε μέσα από το περιεχόμενο του διατάγματος, είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε τη διαδρομή που ακολουθούσαν τα αιγυπτιακά σιτηρά, τα οποία σε ετήσια βάση μεταφέρονταν στην πρωτεύουσα. Για παράδειγμα, η άνθηση της οικονομίας του νησιού της Καρπάθου, όπως αποδεικνύεται, συνδέεται με τέτοιες αποστολές, καθώς τα εμπορικά της πλοία εκτελούσαν το δρομολόγιο Κάρπαθος – Πεντάπολη – Αλεξάνδρεια.¹¹³ Τα λιμάνια των Δωδεκανήσων λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι σταθμοί των διερχομένων εμπορικών πλοίων και πολλές φορές αποτελούσαν επισκευαστικούς σταθμούς. Λόγου χάρη, το νησί Αλιμνιά ή Αλιμιά, το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στη Χάλκη και στη Ρόδο, εξυπηρετούσε ως επισκευαστικός σταθμός για τα διερχόμενα εμπορικά πλοία.¹¹⁴ Τα σημαντικότερα λιμάνια του Ανατολικού Αιγαίου ήταν η Κω και η Ρόδος. Το νησί της Κω, έπειτα την ίδρυση της πόλης της (μετά το 366 μ.Χ.) και την δημιουργία του εμπορικού της λιμένα στο θαλάσσιο δρόμο Αλεξάνδρεια προς τη

¹⁰⁷ Deligiannakis, 2008, 209

¹⁰⁸ Melas, 1988, 109

¹⁰⁹ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 53

¹¹⁰ Deligiannakis, 2008, 222

¹¹¹ Deligiannakis, 2008, 222

¹¹² Deligiannakis, 2008, 213

¹¹³ Deligiannakis, 2008, 216

¹¹⁴ Deligiannakis, 2008, 222

Μαύρη θάλασσα, παρουσίασε μεγάλη οικονομική ανάπτυξη και συμμετείχε ενεργά στο εμπόριο.¹¹⁵ Από την άλλη πλευρά, η Ρόδος, ήδη από την αρχαιότητα θεωρούταν σημαντική ναυτική δύναμη και βασικός ναυσταθμός.¹¹⁶ Έχοντας οριστεί ως πρωτεύουσα της Επαρχίας των Νήσων, διαδραμάτισε εξέχοντα ρόλο στη διάρκεια της Παλαιοχριστιανικής/Πρωτοβυζαντινή περιόδου,¹¹⁷ αφού μαζί με τη Κω αποτελούσαν το κομβικό σημείο για εμπορικές ή στρατιωτικές επιχειρήσεις¹¹⁸ της Κωνσταντινούπολης με τις επαρχίες της Ανατολής. Επιπλέον, σε πολλές νησίδες του Ανατολικού Αιγαίου είχαν δημιουργηθεί παραθαλάσσιοι οικισμοί, οι οποίοι κατείχαν εξέχοντα ρόλο ως κέντρα τοπικής παραγωγής, αγοράς και εμπορίου, εφόσον οι νησιώτες εκμεταλλευόμενοι τη θάλασσα επιδίδονταν σε δραστηριότητες άμεσα συνυφασμένες με αυτήν. Με απλά λόγια, η θέση των οικιστικών εγκαταστάσεων στα παράλια και η ευρεία χρήση της θάλασσας από τα νησιά, αποτέλεσε για αυτά μια αστείρευτη πηγή πλούτου.¹¹⁹ Παραδείγματος χάρη, στον παραθαλάσσιο οικισμό στην Κέφαλο της Κω, βρέθηκαν απομεινάρια εργαστηρίων και αποθηκών, στα οποία γινόταν η συλλογή και η διανομή αγροτικών προϊόντων.¹²⁰

Με βάση όλα τα παραπάνω, καταλαβαίνουμε ότι η άνθηση της οικονομίας στα δωδεκάνησα ήταν άμεσα συνυφασμένη με το εμπόριο. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα εισαγόμενα ή εξαγόμενα προϊόντα, όπως επίσης από τα ίχνη εργαστηριακών εγκαταστάσεων και χώρων αποθήκευσης. Στην διάρκεια πολλών χρόνων επιφανειακής και ανασκαφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (π.χ Κάλυμνος, Κάρπαθος, Ρόδος, Κω), εντοπίστηκαν κεραμικά, γυάλινα αγγεία, πορφύρα, κοσμήματα, λυχνάρια και λείψανα από εργαστηριακούς χώρους, τα οποία αντανακλούν την παραγωγική και βιοτεχνική δραστηριότητα τους, αλλά και το εμπόριο.¹²¹ Σε αυτό το σημείο, θα αναφερθούν ενδεικτικά παραδείγματα. Στο νησί της Κω έχουν αποκαλυφθεί εργαστήρια παραγωγής κοσμημάτων, κεραμικής, υαλουργίας, λατομεία, κ.α. Στην αρχαία αγορά της βρέθηκαν μικρού μεγέθους υαλοκλίβανοι, κυκλικού σχήματος και τμήματα μη επεξεργασμένης υαλόμαζας, τα οποία συλλέχθηκαν από ένα εργαστήριο υαλουργίας που φαίνεται να δραστηριοποιούνταν στη

¹¹⁵ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 46

¹¹⁶ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 43

¹¹⁷ Κατσιώτη, 2021, 156

¹¹⁸ Ψαρρή, 2006, 267

¹¹⁹ Ψαρρή, 2010, 567

¹²⁰ Nelson, 2021, 344

¹²¹ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 43

περιοχή από το β' μισό του 5^{ου} έως το β' μισό του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.¹²² Επιπρόσθετα, στο Μαστιχάρι Κω, εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα που ανήκουν στην Πρωτοβυζαντινή και στην Ελληνιστική / Υστεροελληνιστική περίοδο. Σε ότι αφορά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, βρέθηκαν τα απομεινάρια από εργαστήριο κεραμικής, όπως μαρτυρούν οι τέσσερις κλίβανοι στο εσωτερικό του. Οι κλίβανοι, βέβαια, δεν ανήκουν στο ίδιο τύπο, καθώς ο κάθε ένας από αυτούς παράγει ένα συγκεκριμένο προϊόν (π.χ. κεραμίδες, πλίνθοι, αγγεία μεταφοράς κ.λπ.)¹²³ Ομοίως, σε ιδιωτικό οικόπεδο στο νησί των Λειψών, ανακαλύφθηκε παραθαλάσσιος οικισμός με κεραμουργείο, όπως μαρτυρούν τα θεμέλια από κλίβανους. Οι κλίβανοι έφεραν ορθογώνια κάτοψη και εκεί φαίνεται να έψηναν κυρίως κυλινδρικούς αμφορείς.¹²⁴ Γενικά, η παρουσία κεραμουργείων σε παραθαλάσσιους οικισμούς σχετίζεται με το βασικό πλεονέκτημα των νησιών, που είναι οι μεταφορές των παραγόμενων προϊόντων που διέσχιζαν την θάλασσα. Στο Αγαθονήσι, ανακαλύφθηκαν χώροι, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα, αποτελούσαν αποθηκευτικούς χώρους. Συγκεκριμένα, πρόκειται για επτά ισόγειους καμαροσκέπαστους χώρους, που χρονολογούνται τη Πρωτοβυζαντινή περίοδο, και εκεί αποθήκευαν διάφορα τρόφιμα.¹²⁵ Επίσης, σε ποικίλα σημεία στο νησί έχουν καταγραφεί εξαρτήματα από σταφυλοπιεστήρια και ελαιοπιεστήρια. Αυτό προφανώς υπονοεί την παραγωγή και την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, λόγω χάρη το κρασί και το λάδι.¹²⁶

Επιπρόσθετα, το θαλάσσιο εμπόριο επιβεβαιώνεται από κεραμικούς αμφορείς, ιδιαίτερα τους αμφορείς του τύπου LRA 1 (Late Roman Amphora I).¹²⁷ Ως επί των πλείστων, ένα κεραμικό αγγείο μπορεί να μας εξασφαλίσει ικανοποιητικές πληροφορίες, μέσω της μελέτης του σχήματος, της διακόσμησης, τυχόν υπολειμμάτων, κ.λπ.¹²⁸ Σε αυτό εξυπηρετεί το γεγονός ότι πρόκειται για πρωτότυπα έργα που εντοπίζονται σε μεγάλες ποσότητες και συχνά διατηρούνται στο χρόνο χωρίς φθορές.¹²⁹ Οι αμφορείς στο σύνολο τους δεν έχουν κάποια αισθητική αξία. Παρόλα αυτά, αποτελούν μαρτυρία εισαγωγών ή εξαγωγών

¹²² Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 46

¹²³ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 48

¹²⁴ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 50

¹²⁵ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 53

¹²⁶ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 50

¹²⁷ Διαμαντή, 2008, 13

¹²⁸ Renfrew & Bahn, 2013, 53

¹²⁹ Στεφανάκης, 2012, 47

αγροτικών προϊόντων , η οποία απαντάται στον μεγάλο αριθμό τους και στη συχνότητα που εντοπίζονται. Παρακολουθώντας την πορεία τους γίνεται ξεκάθαρη η θαλάσσια διαδρομή που ακολουθούσαν. Ο πιο συνηθισμένος αμφορέας που παρουσιάζει μεγάλη διασπορά, είναι του τύπου LRA 1. Ο συγκεκριμένος έχει σώμα σε κυλινδρικό σχήμα με στρογγυλή βάση, έχει δυο κάθετες λαβές, είναι κατασκευασμένος από κιτρινωπό – πορτοκαλόχρους πηλό και συχνά έχει ρόδινο επίχρισμα.¹³⁰ Τα επιμέρους χαρακτηριστικά του αφορούν αυλακώσεις που κυριαρχούν στο κάτω μέρος του χείλους και στις λαβές. Ορισμένοι εξ αυτών, φέρουν εγχάρακτη ή γραπτή επιγραφή (συνήθως κοκκινόχρωμη) στον λαιμό ή στον ώμο του αμφορέα.¹³¹ Κατά κύριο λόγο, χρησιμοποιούνταν ως μεταφορικό μέσο του κρασιού, του λαδιού ή των σιτηρών. Κρίσιμος παρουσιάζεται ο ρόλος της ανώνης. Δηλαδή τη κύρια φορολογία του κράτος σε είδος , που είχε επιβάλλει ο Διοκλητιανός στους αγροτικούς πληθυσμούς και με αυτό τον τρόπο τροφοδοτούνταν ο στρατός και η πρωτεύουσα.¹³² Το κράτος στηριζόταν κυρίως στα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου, όπως η Κως, η Κάρπαθος και η Ρόδος, τα οποία λόγω της αυτάρκειας τους στην αγροτική παραγωγή μπορούσαν να στηρίζουν το ανωνικό σύστημα.¹³³ Οι αμφορείς τύπου LRA 1 παράγονταν σε ανατολικές περιοχές, όπως η Κιλικία, η Βόρεια Συρία και η Κύπρος.¹³⁴ Φαίνεται ξεκάθαρα ότι τα τοπικά εργαστήρια παραγωγής αγγείων των Δωδεκανήσων, παρήγαγαν τέτοιου είδους απομιμήσεις. Για παράδειγμα, στην περιοχή Καρδάμαινα της Κω βρέθηκε τέτοιου είδους εργαστήριο, σύμφωνα με τις απομιμήσεις αμφορέων LRA 1 (μέσα 7^{ου} αι. μ.Χ.)¹³⁵ Επίσης, στο νησί των Λειψών εντοπίστηκε κεραμικό εργαστήριο που δραστηριοποιούταν τον 7^ο αιώνα μ.Χ. και παρήγαγε αμφορείς ομοίου τύπου ,¹³⁶ αντανakλώντας την άνθηση του εμπορίου κρασιού.¹³⁷ Γενικά, από τα μέσα του 6^{ου} και έπειτα, παρατηρείται έντονη παραγωγή αμφορέων στα Δωδεκάνησα, με αποκορύφωμα την εμφάνιση ενός νέου τύπου αμφορέα, του σφαιρικού βυζαντινού, ο οποίος τον 7^ο – 9^ο αιώνα θα γίνει κυρίαρχος στη Μαύρη θάλασσα και τη Μεσόγειο.¹³⁸ Ειδικότερα, στη θέση Καμίνια της Κω, υπάρχει

¹³⁰ Διαμαντή, 2008, 14

¹³¹ Διαμαντή, 2008, 15

¹³² Διαμαντή, 2008, 19

¹³³ Ντιντιούμη, 2014, 178

¹³⁴ Πουλου-Παπαδημητρίου, 2014, 137

¹³⁵ Πουλου-Παπαδημητρίου, 2014, 137

¹³⁶ Πουλου-Παπαδημητρίου, 2014, 138

¹³⁷ Nelson, 2021, 344

¹³⁸ Ντιντιούμη, 2014, 176

κλίβανος ειδικευμένος στη παραγωγή απομιμήσεων αμοφορέων τύπου LRA 1 και των αγιακών σφαιρικών βυζαντινών.¹³⁹

Συνεχίζοντας, στην περιοχή Κέφαλος στη Κω (όπως και στις υπώρειες του όρους Δίκαιος), υπάρχουν λατομεία, τα οποία τα χρησιμοποιούσαν ήδη από την αρχαιότητα (λευκό μάρμαρο), και από αυτά προμηθεύονταν οικοδομικά υλικά για την οικοδόμηση ιδιωτικών ή δημόσιων κτιρίων και παλαιοχριστιανικών βασιλικών.¹⁴⁰ Δεν είναι τυχαίο, ότι η ανέργεση τέτοιου τύπου μνημείων φανερώνει σε μεγάλο βαθμό την οικονομική ευμέρεια των νησιών, αφού είναι αναγκαίο ένα εργατικό δυναμικό εξοπλισμένο με την απαιτούμενη τεχνογνωσία και η προμήθεια κατάλληλων υλικών.¹⁴¹

Από την άλλη πλευρά, στα δυτικά του Μαστιχαρίου Κω, συγκεκριμένα στην βασιλική του Αγίου Ιωάννη εντοπίστηκε μήτρα από λυχνάρι του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.¹⁴² Οι λύχνοι αποτελούσαν προϊόντα από τοπικά εργαστήρια κεραμικής αλλά και προϊόντα εισαγωγών.¹⁴³ Στη Ρόδο βρέθηκαν εισηγμένοι λύχνοι Κυπριακής παραγωγής, επιβεβαιώνοντας τις εμπορικές τους συναλλαγές μεταξύ 3^{ου} με αρχές 4^{ου} αιώνα μ.Χ.¹⁴⁴ Επίσης, στη Λέρο και στη Κάλυμνο εντοπίστηκαν εισαγόμενα κυπριακά λυχνάρια (τύπου Vesseberg) του 7^{ου} αιώνα μ.Χ.¹⁴⁵ Επιπλέον, άλλη ένδειξη διακίνησης και εμπορίου αποτελούν οι ευλογίες, τα οποία ήταν πήλινα φιαλίδια που χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά του αγιάσματος από τους πιστούς (6^{ος} – 7^{ος} αι. μ.Χ.).¹⁴⁶ Τέτοιου είδους τέχνηρα βρέθηκαν στη Νίσυρο, στη Λέρο, στη Κω, στη Κάλυμνο, στη Κάρπαθο και στη Λέρο και χαρακτηρίστηκαν ως προϊόντα ανταλλαγής ή εισαγόμενα από εμπόρους.¹⁴⁷

Στη Καρδάμαινα της Κω, υπάρχουν περιορισμένα στοιχεία παραγωγής κοσμημάτων που μαρτυρούν την οικονομική της ευχέρεια. Για την ακρίβεια ανακαλύφθηκε μια ορθογώνια λίθινη μήτρα (μισό 6^{ου} – β' μισό 7^{ου} αι. μ.Χ.), η οποία χρησιμοποιήτο για τη

¹³⁹ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 47

¹⁴⁰ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 49

¹⁴¹ Ψαρρή, 2010, 571

¹⁴² Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 48

¹⁴³ Βασιλάκης & Θεοδωροπούλου, 2017, 311

¹⁴⁴ Κατσιώτη, 2014, 160

¹⁴⁵ Κατσιώτη, 2014, 160

¹⁴⁶ Κατσιώτη, 2009, 271

¹⁴⁷ Κατσιώτη, 2009, 271

παραγωγή απλών κοσμημάτων, που ήταν απομιμήσεις πολύτιμων από την Ανατολική Μεσόγειο.¹⁴⁸

Επίσης, το νησί της Καρπάθου είναι γνωστό για το εμπόριο πορφύρας. Η πορφύρα χρησιμοποιούταν από την αρχαιότητα. Είναι είδος βαφής, με ένα βαθύ κόκκινο χρώμα, την οποία βαφή έβρισκαν σε ένα συγκεκριμένο είδος κοχύλι. Με την πορφύρα έβαφαν τα υφάσματα και αυτά τα βαμμένα ενδύματα συνδέθηκαν με την αυτοκρατορική εξουσία.¹⁴⁹ Στον παραθαλάσσιο οικισμό Λεύκο στην Κάρπαθο, εντοπίστηκαν απομεινάρια από τέτοιους ειδικούς χώρους που χρονολογούνται τον 4^ο με 7^ο αιώνα μ.Χ. και επεξεργάζονταν την πορφύρα.¹⁵⁰

Τέλος, η ακμάζουσα οικονομία των δωδεκανήσων στην ύστερη αρχαιότητα, διαφαίνεται από την ανέργεση πλήθους χριστιανικών ναών, καθώς η οικοδόμηση και η συντήρηση αυτών προϋπόθετε τα απαραίτητα οικοδομικά υλικά και έναν μεγάλο αριθμό εργατικού δυναμικού, όπως αρχιτέκτονες, οικοδόμους, ξυλουργούς, γλύπτες, ψηθοθέτες, κ.λπ.¹⁵¹ Κατά συνέπεια, μέσω της μελέτης των ναών αυτών, κατανοούμε την οικονομική ευχέρεια των νησιωτικών οικισμών. Ως παράδειγμα θα αναφέρουμε το νησί της Καλύμνου, το οποίο μαζί με τις παρακείμενες νησίδες (Τέλενδος, Ψέριμος), φέρει πάνω από 30 χριστιανικούς ναούς. Οι βασιλικές που έχουν εντοπιστεί στον παλαιοχριστιανικό οικισμό Ελληνικά στη περιοχή Βαθύ, δεν φαίνονται πλούσια ή περίτεχνα κτίρια, αλλά απλά και λιτά, ακριβώς όπως οι οικίες του οικισμού. Αυτό αντικατοπτρίζει μια οικονομία, όπου στηρίζεται κυρίως σε ψαράδες ή εμπόρους. Στον αντίποδα, στην ενδοχώρα οι βασιλικές είναι πιο περίτεχνες (κάποιες διακοσμημένες με ψηφιδωτά δάπεδα), μαρτυρούν καλά κατοικημένους οικισμούς που αποτελούνταν από πλούσιους γαιοκτήμονες, οι οποίοι αναλάμβαναν την ανέργεση και την συντήρηση των χριστιανικών ναών.¹⁵²

¹⁴⁸ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 48

¹⁴⁹ Λεξικό Κοινής Ελληνικής, βλ. Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

¹⁵⁰ Παπαβασιλείου & Ντιντιούμη, 2017, 51

¹⁵¹ Zisimu, 2014, 22

¹⁵² Zisimu, 2014, 191-192

1.2 Η ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Η Κάλυμνος είναι ένα νησί με μακραίωνη ιστορία και είναι όλη άμεσα συνηφασμένη με τη θάλασσα. Δεν είναι τυχαίο που έως σήμερα όλοι την αναγνωρίζουν ως το νησί των σφουγγαράδων και της αναρρίχησης, κυρίως λόγω της έντονης ενασχόλησης των κατοίκων με την αλίευση του σπόγγου, αλλά και γιατί αποτελεί ένα παγκοσμίου φήμης αναρρηχτικό πεδίο.¹⁵³ Είναι το 4^ο σε έκταση νησί των Δωδεκανήσων, το σχήμα της μοιάζει με ακανόνιστο τετράγωνο και γεωγραφικά τοποθετείται στο νοτιοανατολικό Αιγαίο.¹⁵⁴ Χαρακτηρίζεται κυρίως από το άγονο και πετρώδες έδαφός του.¹⁵⁵ Κυριαρχείται από ψηλά βουνά, με το μεγαλύτερο να αγγίζει τα 676 μέτρα (Προφήτης Ηλίας).¹⁵⁶ Η Πόθια ή Ποθαία είναι η πρωτεύουσα του νησιού, η οποία αποτελεί και το κεντρικό λιμάνι του. Για τους ντόπιους, η Κάλυμνος χωρίζεται σε κυρίως δύο μέρη, τα “μπροστινά” και τα “κάτω” μέρη. Ως μπροστινές περιοχές, εννοούνται οι ορεινές, όπως ο Πλατύ Γιαλός, το Τσουκαλιό, οι Μυρτιές, ο Εμπορείός, τα Αργινώντα, κ.λπ, ενώ με το “κάτω” υπονοούνται οι περιοχές κοντά στο κέντρο. Επιπρόσθετα, γύρω το νησί υπάρχουν νησίδες, με ορισμένες εξ αυτών κατοικημένες (Τέλενδος, Πλάτη, Ψέριμος, κ.α), ενώ άλλες ακατοίκητες (Γλαρονήσια). Η Κάλυμνος, όπως μαρτυρούν οι αρχαιολογικές ενδείξεις, παρουσιάζει τα πρώτα σημάδια κατοίκησης ήδη από την Νεολιθική εποχή, που χρονολογικά τοποθετείται περί το 4000 – 2800 / 2700 π.Χ.¹⁵⁷ Πρώτοι κάτοικοι του νησιού λέγεται ότι ήταν το προελληνικό φύλο, οι Κάρες.

Μοναδική πηγή πληροφοριών για το παρελθόν του νησιού, αποδεικνύονται τα μνημεία της.¹⁵⁸ Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο κ. Κουτελλά, σπουδαίες προσωπικότητες που έχουν ασχοληθεί με την Κάλυμνο είναι οι εξής : << *Charles Newton (1856,1865), Mario Segre (1938), Παύλος Λαζαρίδης (1955), Στυλιανός Πελεκανίδης (1974), Ιωάννης Βολονάκης (1980 και μετά), Donald Bailey (1988), Βασιλής Καραμπάτσος (1987 & 1994), Ηλίας Κόλλιας (1994), Βασιλική Βέμη (1989), Ατζακά Παναγιώτα (1974, 1991, 2003),*

¹⁵³ Zafeiropoulos, 2021, 3156

¹⁵⁴ Φραγκόπουλος, 1995, 19

¹⁵⁵ Καραμπάτσος & Μπίλλη, 1999, 54

¹⁵⁶ Φραγκόπουλος, 1995, 20

¹⁵⁷ Κουτελλάς, 1998, 18

¹⁵⁸ Κόλλιας, 1994, 25

Παντελεήμων Λαμποδάριος (1994), κ.α >>. ¹⁵⁹ Χάρη, όμως, στις ανασκαφές των C. Newton (1854 - 55) και M. Segre (1937) ¹⁶⁰ που πραγματοποίησαν στο νησί, έφεραν στο φώς εξαιρετικής σημασίας ευρύματα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον C. Newton, το νησί της Καλύμνου πέρασε σχεδόν απαρατήρητη από τους αρχαίους συγγραφείς. ¹⁶¹ Ενδιαφέρον, παρουσιάζει η ονομασία της και οι απόψεις για την καταγωγή της δίστανται. Πρώτη αναφορά στο όνομα του νησιού εντοπίζουμε στην Ιλιάδα του Ομήρου (ραψ. Β', στίχος 676), ο οποίος αναφέρει : << Και Κω Ευριποίλιο, πόλιν τε νήσους τε Καλύδνας >> ¹⁶² και αφορούσε τον κατάλογο των πλοίων που έλαβαν μέρος στην εκστρατεία των Αχαιών στον τρωικό πόλεμο. ¹⁶³ Βέβαια, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο ποιητής αναφέρεται σε πραγματικό γεγονός ή αποσκοπεί σε λόγους ποιητικούς. ¹⁶⁴ Βλέπουμε την αναφορά στις νήσους της Καλύδνας. Πολλοί ήταν αυτοί που προσπάθησαν να εξηγήσουν αν πρόκειται για την σημερινή Κάλυμνο ή για το σύνολο των νησιών γύρω από αυτή. Ο Πλίνιος, ρωμαίος αρχαιολόγος και φυσικός του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. ¹⁶⁵ έχει αναφερθεί σε νησί που λεγόταν Κάλυδναι και σε άλλο με το όνομα Κάλυμνα, το οποίο βρισκόταν βόρεια της Καρπάθου ¹⁶⁶ Στο νησί Κάλυδναι , υπήρχαν τρία φρούρια (Nisyus, Mendeterus & Notium) και τα συγκεκριμένα δεν φαίνεται να υπήρξαν στη Κάλυμνα. ¹⁶⁷ Από τον αντίποδα, ίσως το όνομα βασίζεται σε μυθολογικό πρόσωπο, δηλαδή από τον γιό του Ουρανού, τον Κάλυδνο. ¹⁶⁸ Αλλά δεν σώζεται κάποια αρχαιολογική μαρτυρία που να μπορεί να το επιβεβαιώσει. Σύμφωνα με επιγραφή που ανακάλυψε ο C. Newton , η Κάλυμνος αρχικά έφερε την ονομασία Καλύδνα. Συγκεκριμένα, η επιγραφή αναφέρει : << Επί ταν πόλιν και ταν χώραν και τας νάσος τας Καλύδνας >>. ¹⁶⁹ Η λέξη Καλύδνα αποτελείται από δυο συνθετικά, το <<κάλας>> και το <<ύδνα>>, και στην ουσία σημαίνει το νησί που βρίσκεται στα

¹⁵⁹ Κουτελλάς, 2014, 114

¹⁶⁰ Κουτελλάς, 1998, 53

¹⁶¹ Newton, 1856, 14

¹⁶² Φραγκόπουλος, 1995, 26

¹⁶³ Κουτελλάς, 2007, 11

¹⁶⁴ Φραγκόπουλος, 1995, 27

¹⁶⁵ Φραγκόπουλος, 1995, 21

¹⁶⁶ Φραγκόπουλος, 1995, 21

¹⁶⁷ Φραγκόπουλος, 1995, 21

¹⁶⁸ Φραγκόπουλος, 1995, 23

¹⁶⁹ Φραγκόπουλος, 1995, 22

κρυστάλλινα νερά¹⁷⁰ ή η γλυκοκυματούσα.¹⁷¹ Ο αρχαίος ιστορικός και γεωγράφος Στράβων, σχολιάζοντας τον στίχο της Ιλιάδας, θεωρεί ότι ο Όμηρος κάνει λόγο για την Κάλυμνο, η οποία την εποχή εκείνη λεγόταν Καλύδνα μαζί με τα νησιά γύρω από αυτήν (πιθανώς η Λέρος και η Ψέριμος).¹⁷² Στον αντίποδα, ο έλληνας ιστορικός Δημήτριος ο Σκήψιος (ήμισυ Β' αι. π.Χ.), ο οποίος στο συγγραφικό του έργο << Τρωικός διάκοσμος >> διαφαίνεται η άποψη του σχετικά την ονομασία Καλύδνα.¹⁷³ Κατά την γνώμη του, αναφέρεται σε ένα μόνο νησί και το στηρίζει στο γεγονός της ύπαρξης παρόμοιων τοπωνύμιων, για παράδειγμα Θήβαι ή Αθήναι.¹⁷⁴ Επίσης, σε αθηναϊκούς φορολογικούς καταλόγους του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷⁵, όπως μας αναφέρει ο Θουκυδίδης, υπήρχαν καταγεγραμμένοι οι κάτοικοι από την Κάλυμνο ως Καλύδνιοι.¹⁷⁶ Εν τέλη, η ονομασία Κάλυμνα φαίνεται ότι επικράτησε, αφού από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. την συναντάμε μόνιμα στις καλύμνικες επιγραφές¹⁷⁷ και κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής εποχής θα καταλήξει στο όνομα Κάλυμνος.¹⁷⁸

1.2.1 Η ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΚΑΛΥΜΝΟ

Όπως γνωρίζουμε, μετά την κατάκτηση του ελληνικού χώρου από την ρωμαϊκή κυριαρχία δημιουργείται ένα καινούριο κεφάλαιο στην παγκόσμια ιστορία, δηλαδή ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Ο τελευταίος προέκυψε από το δέος και τον θαυμασμό των Ρωμαίων απέναντι στα ελληνικά ιδεώδη και επηρεασμένοι ξεκίνησαν να τα αντιγράφουν και να τα εντάσσουν στα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία. Το έτος 30 π.Χ. σηματοδοτεί την τελική επικράτηση των Ρωμαίων στην Ανατολή, μετά την θριαμβευτική νίκη του Αυγούστου και

¹⁷⁰ Κουκούλης, 1980, 131

¹⁷¹ Κουτελλάς, 1998, 12

¹⁷² Κουκούλης, 1980, 114

¹⁷³ Κουκούλης, 1980, 114

¹⁷⁴ Κουκούλης, 1980, 114

¹⁷⁵ Κουτελλάς, 2006, 12

¹⁷⁶ Φραγκόπουλος, 1995, 25

¹⁷⁷ Κουτελλάς, 1998, 11

¹⁷⁸ Κουτελλάς, 2006, 12

τον θάνατο της Κλεοπάτρας και του Αντώνιου.¹⁷⁹ Η κυριαρχία τους εξαπλώθηκε σε μεγάλη εμβέλεια, με αποτέλεσμα στις αρχές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. να χαρακτηρίζονται ως κοσμοκράτορες και να αποτελούν μια πολυπολιτισμική αυτοκρατορία¹⁸⁰ με κέντρο της αυτοκρατορίας τους τη Ρώμη.

Το νησί της Καλύμνου κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας φαίνεται ότι καταλαμβάνει σημαντική θέση. Συγκεκριμένα, την περίοδο που αυτοκράτορας ήταν ο Κλαύδιος (41-54 μ.Χ.) ο Γάιος Στερτίνιος Ξενοφώντας¹⁸¹ μεσολαβεί ώστε η Κάλυμνος και η Κως να απαλλαχθούν από κάθε φορολογία,¹⁸² κάτι το οποίο πραγματοποιείται, αφού η Σύγκλητος αναγνώρισε τις υπηρεσίες προηγούμενων χρόνων που προσέφεραν στο ρωμαϊκό κράτος.¹⁸³ Η ζωή των κατοίκων θα διακατέχεται από ειρηνικές συνθήκες και χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Βέβαια, αυτό θα ανατραπεί με τον συνταρακτικό σεισμό , περί το 155 μ.Χ., ο οποίος θα καταστρέψει πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας, αναμεσα τους η Ρόδος, η Κως και η Κάλυμνος¹⁸⁴, αλλά θα ανακάμψουν. Συνεχίζοντας, στις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. κατά τη διάρκεια της θητείας του αυτοκράτορα Διοκλήτιανου η ειρήνη αρχίζει να κλονίζεται εξαιτίας εξωτερικών επιθέσεων αλλά και τον διωγμό πολλών χριστιανών. Θα πραγματοποιήσει μεταρρυθμίσεις στο διοικητικό σύστημα, χωρίζοντας την αυτοκρατορία σε τέσσερις περιφέρειες και ορίζοντας έναν άρχοντα σε κάθε μια από αυτές.¹⁸⁵ Έτσι, η διοίκηση του νησιού της Καλύμνου θα ανήκει στη λεγόμενη ρωμαϊκή επαρχία των νήσων, μαζί με την Κω και την Ρόδο,¹⁸⁶ η οποία υπαγόταν στην διοίκηση της Ασίας,¹⁸⁷ με μητρόπολη των νησιών του Αιγαίου την Ρόδο.¹⁸⁸

Όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, η Κάλυμνος την εποχή εκείνη εμφανίζει προοπτικές προόδου και ανάπτυξης, χάρις στην άμεση πρόσβαση και επικοινωνία με την θάλασσα, καθώς το θαλάσσιο εμπόριο υπήρξε ο κύριος λόγος άνθησης της

¹⁷⁹ Κουτελλάς, 1998, 31

¹⁸⁰ Γλεντής, 2008, 14

¹⁸¹ Σπουδαίος παράγοντας για την εξέλιξη της ιστορίας. Υπήρξε σημαντική προσωπικότητα, καταγόμενος από την Κω και προσωπικός γιατρός του αυτοκράτορα Κλαύδιου και της οικογένειάς του, Κουκούλης, 1980, 215

¹⁸² Κουτελλάς, 2006, 28

¹⁸³ Κουτελλάς, 2006, 28

¹⁸⁴ Φραγκόπουλος, 1995, 40

¹⁸⁵ Γλεντής, 2008, 21

¹⁸⁶ Κουτελλάς, 2006, 28

¹⁸⁷ Η διοίκηση αυτή περιλάμβανε δέκα επαρχίες, η μια εξ αυτών ήταν η επαρχία νησών, Κουτελλάς, 2006, 28

¹⁸⁸ Φραγκόπουλος, 1995, 40

οικονομίας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.¹⁸⁹ Γενικά, οι Καλύμνιοι από την αρχαιότητα αντιλαμβάνονται ότι περιβάλλονται από πετρώδες και άγονο έδαφος και ξεκινούν να εκμεταλλεύονται τα θαλάσσια ύδατα και να εκτελούν υπερατλαντικά ταξίδια, φτάνοντας έως και τα παράλια της Αφρικής, της Σικελίας, της Κύπρου, κ.α.¹⁹⁰

Ο πιο σημαντικός ρωμαϊκός οικισμός της Καλύμνου, βρίσκεται στις νότιες παρυφές της περιοχής Δάμου,¹⁹¹ ο οποίος βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το ιερό του Δαλίου Απόλλωνα.¹⁹² Το ιερό αυτό υπήρξε το κέντρο όλης της πολιτικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής των κατοίκων.¹⁹³ Εκεί βρέθηκε ικανοποιητικός αριθμός επίσημων επιγραφών, οι οποίες αφορούσαν την πράξη της απελευθέρωσης δούλων που έλαβε χώρα τον 1^ο αιώνα μ.Χ.¹⁹⁴ Οι έρευνες στον οικισμό του Δάμου, ο οποίος άκμασε έως την υστερορωμαϊκή περίοδο, έχουν φέρει στην επιφάνεια πολλές πτυχές της ζωής των Καλυμνίων. Βρέθηκε ένας πλακόστρωτος δρόμος με εργαστήρια, οικίες και λαξευτά πηγάδια εκατέρωθεν αυτού, υπογραμμίζοντας τις καθημερινές δραστηριότητες και τον τρόπο ζωής τους.

Ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο της εξεταζόμενης εποχής αποτελούν τα απομεινάρια ρωμαϊκών λουτρών (Θέρμες) στον Δάμο, αλλά και στο νησί της Τελένδου.¹⁹⁵ Είναι κοινά αποδεκτό ότι η κατασκευή λουτρών αποτελούσε συστηματική ασχολία των Ρωμαίων, καθώς για αυτούς η χρήση των χώρων αυτών αφενός αποσκοπούσε στην περιποίηση του σώματος και αφετέρου στην κοινωνικοποίηση και στην αναψυχή των κατοίκων.¹⁹⁶ Ο ρωμαϊκός λουτρόνας που βρισκόταν στην περιοχή του Δάμου, και συγκεκριμένα στην βορειοανατολική πλευρά της εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου, ήταν ορθογώνιας κάτοψης και χωριζόταν εσωτερικά σε διαμερίσματα για την καλύτερη εξυπηρέτηση και διευκόλυνση των ανθρώπων.¹⁹⁷ Η πρακτική αυτή όπως θα δούμε στην επόμενη υποενότητα, συνεχίζεται και στη Πρωτοβυζαντινή περίοδο με ορισμένες

¹⁸⁹ Κουτελλάς, 2007, 36

¹⁹⁰ Κουτελλάς, 2007, 29

¹⁹¹ Κουτελλάς, 2011, 29

¹⁹² Το προσωνύμιο Δάλιος προέρχεται από το ιερό του Απόλλωνα στον τόπο γέννησης του στη Δήλο, Τσουκαλάς, 2003, 15

¹⁹³ Τσουκαλάς, 2003, 16

¹⁹⁴ Κουτελλάς, 1998, 33

¹⁹⁵ Κουτελλάς, 1998, 33

¹⁹⁶ Κουτελλάς, 2011, 12

¹⁹⁷ Κουτελλάς, 1998, 51-52

προσθήκες.

Επίσης, ένα ακόμα ιδιαίτερο τεκμήριο της υστερορωμαϊκής αρχιτεκτονικής (1^{ου} αι. μ.Χ.) στην Κάλυμνο, αποτελεί ο ρωμαϊκός τάφος στην περιοχή Φλασκά, ο οποίος φέρει ορθογώνια κάτοψη και διαθέτει εσωτερικά έναν διάδρομο κατά μήκος, με τέσσερις ταφικούς θαλάμους εκατέρωθεν αυτού.¹⁹⁸ Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Καλύμνου, κ. Κουτελλά, πρόκειται για έναν υπέργειο, κτιστό, οικογενειακό τάφο.¹⁹⁹ Για την στέγαση του διαδρόμου και των θαλάμων δημιουργήθηκαν ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ εξωτερικά η στέγη παρουσιάζεται επίπεδη.²⁰⁰ Τέλος, στα τρικλίνια των στεγών του τάφου, ανακαλύφθηκαν αποσπασματικά αγγεία μεταφοράς, επιτραπέζια και μαγειρικά σκεύη, καθώς και λυχνάρια,²⁰¹ τα οποία ανήκουν στον εφεσιακό, τυνησιακό, αττικό και αιγυπτιακό τύπο και αφορούν την περίοδο από το β' μισό του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. έως τον 6^ο αιώνα μ.Χ.²⁰²

1.2.2 Η ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο η Κάλυμνος και τα γύρω νησιά φαίνονται πολυάριθμα και ακμάζουν.²⁰³ Σημαντικός καταλύτης υπήρξε η αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους, μετά την παραίτηση του αυτοκράτορα Διοκλητιανού.²⁰⁴ Έτσι, από τον απόηχο των διωγμών, ο χριστιανισμός απέκτησε την αυτοκρατορική εύνοια²⁰⁵ με την υπογραφή του διατάγματος των Μεδιολάνων το 313 μ.Χ.²⁰⁶ Αρωγός αυτού του επιτεύγματος ήταν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Α', ο οποίος αφού το 324 μ.Χ. κερδίζει την μάχη ενάντια στον Λικίνιο, γίνεται ο μοναδικός αυτοκράτορας.

¹⁹⁸ Κουτελλάς, 2005, 455

¹⁹⁹ Κουτελλάς, 1998, 33

²⁰⁰ Κουτελλάς, 1998, 52

²⁰¹ Κουτελλάς, 2014, 146

²⁰² Κουτελλάς, 2014, 147

²⁰³ Βολονάκη, 1992, 173

²⁰⁴ Κοεδώση, 2002, 89

²⁰⁵ Bayet, 2014, 13

²⁰⁶ Κορδώση, 2002, 89

Το 330 μ.Χ. μετέφερε την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας από την Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, με επακόλουθο την σύνδεση της Ανατολής με τις χριστιανικές επαρχίες.²⁰⁷ Η επιλογή της Κωνσταντινούπολης προφανώς δεν ήταν τυχαία. Η γεωγραφική της θέση της προσέφερε αρκετά πλεονεκτήματα, τα οποία την βοήθησαν να αναπτυχθεί σε ένα οικονομικό, πολιτικό και διοικητικό κέντρο, αφού εκεί έρχονταν σε επαφή δυο βασικοί εμπορικοί δρόμοι.²⁰⁸ Κρίσιμο σημείο της ιστορίας, αποτελεί η επισημοποίηση του Χριστιανισμού από τον Μ. Θεοδοόσιο και η διαίρεση της αυτοκρατορίας σε δύο κύρια μέρη, δηλαδή σε Δυτική και σε Ανατολική (395 μ.Χ.)²⁰⁹ . Τότε η Κάλυμνος υπαγόταν στη διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, αλλά εκκλησιαστικά ήταν στην δικαιοδοσία του Πάπα, όπου θα παραμείνει έως το 728 μ.Χ.²¹⁰ Υπό την αυτοκρατορία του Ιουστινιανού, μέσα στα πλαίσια της ανάγκης διευκολύνει τη διαδικασία προμήθεσης του θρακικού στρατού θα προβεί σε διοικητική μεταρρύθμιση. Έτσι, το 536 μ.Χ. η Κάλυμνος θα ενταχθεί διοικητικά με τα άλλα νησιά που άνηκαν στην Επαρχία των Νήσων, αλλά και μαζί με τη Σκυθία, τη Κάτω Μοισία, την Κύπρο και την Καρία σε μια κοινή περιφέρεια όπου θα ελεγχόταν από ανώτατο στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή, άμεσα εξαρτημένο από τον αυτοκράτορα.²¹¹ Θα προχωρήσει, δηλαδή, στην διαίρεση της αυτοκρατορίας στα λεγόμενα Θέματα. Για παράδειγμα, η Σύμη, η Χάλκη, η Μεγίστη και η Ρόδος άνηκαν στο Θέμα των Καραβησιανών, η Κάσος και η Κάρπαθος στο Θέμα της Κρήτης²¹² και τα νησιά από την Ικαρία μέχρι την Κω στο Θέμα της Σάμου.²¹³ Σε ότι αφορά ξένους κατακτητές, το 470 μ.Χ. οι Ίσαυροι, οι οποίοι εκείνη την περίοδο είχαν επιτεθεί στο νησί της Ρόδου, κατέλαβαν και την Κάλυμνο.²¹⁴ Αργότερα, η Κάλυμνος θα έπρεπε να αντιμετωπίσει θαλάσσιες επιθέσεις και καταστροφές από τους Πέρσες, τους Σαρακηνούς και τους Άραβες.

Το Αιγαίο Πέλαγος εξελίσσεται σε σημαντικό εμπορικό σταυροδρόμι. Την Πρωτοβυζαντινή περίοδο η Κάλυμνος, λοιπόν, βρίσκεται κοντά σε θαλάσσιους δρόμους²¹⁵ με τους σημαντικότερους οικισμούς του νησιού να συγκεντρώνονται πλησίον των

²⁰⁷ Κουτελλάς, 1998, 34

²⁰⁸ Γλεντής, 2008, 24

²⁰⁹ Κορδύση, 2002, 75

²¹⁰ Φραγκόπουλος, 1995, 40

²¹¹ Deligiannakis, 2016, 7

²¹² Κουτελλάς, 1998, 37

²¹³ Φραγκόπουλος, 2005, 43

²¹⁴ Φραγκόπουλος, 2005, 44

²¹⁵ Κουτελλάς, 2014, 191

λιμανιών, δηλαδή της Ρίνας και της Τελένδου. Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές έρευνες, ο οικισμός στην Ρίνα ήταν ο μεγαλύτερος και ο πιο οργανωμένος οικισμός.²¹⁶ Το ασφαλές λιμάνι του εξυπηρετούσε τους κατοίκους στις μετακινήσεις τους, αλλά και στην διεξαγωγή του εμπορίου.²¹⁷ Η Τέλενδος την σημερινή εποχή αποτελεί ξεχωριστή νησίδα, αλλά πάντα εξαρτημένη από την Κάλυμνο. Βέβαια, πριν από τον καταστροφικό σεισμό που έγινε το 554 μ.Χ.²¹⁸ αποτελούσε κομμάτι της Καλύμνου. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αντανακλούν έναν πυκνοδομημένο, εκτεταμένο και αναπτυγμένο παλαιοχριστιανικό οικισμό,²¹⁹ ο οποίος τον 4^ο – 6^ο αιώνα μ.Χ. χάρις στη ναυτιλία και στο εμπόριο ακμάζει οικονομικά αλλά και θρησκευτικά.²²⁰ Επόμενος, ενδεικτικός παλαιοχριστιανικός οικισμός, βρίσκεται στη περιοχή Εμπορείος, όπου διαφαίνεται η ύπαρξη μιας ακμάζουσας θέσης χάρις την άμεση επαφή της με την θάλασσα. Δυστυχώς, τα αρχαιολογικά δεδομένα σε αντίθεση με την Τέλενδο παρουσιάζονται ελλειματικά, λόγω της καταστροφής των περισσότερων από την οικοδόμηση κατοικιών από τους ντόπιους. Στα αρχαιολογικά κατάλοιπα περιλαμβάνονται τα ερείπια ενός λουτρώνα, θεμέλια από δυο μάλλον ναούς και ένας κωνικός κύλινδρος ελαιοτριβείου, όπως και τμήματα από την κυκλική, λίθινη γούρνα του.²²¹

Ανάμεσα, λοιπόν, στα ιδιαίτερα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονήματα που έχουν βρεθεί στους παλαιοχριστιανικούς οικισμούς της Καλύμνου και της Τελένδου, ενδιαφέρον προκαλούν τα απομεινάρια τεσσάρων λουτρικών εγκαταστάσεων, όπου το ένα βρίσκεται στην περιοχή Εμπορείος και τα υπόλοιπα τρία στην Τέλενδο.²²² Τα τέσσερα αυτά λουτρά διατηρούν αρχιτεκτονικά στοιχεία των ρωμαϊκών λουτρών, είναι καμαροσκέπαστα, χωρισμένα εσωτερικά σε διαμερίσματα και η συνολική τους έκταση είναι περιορισμένη.²²³ Ειδικότερα, ο παλαιοχριστιανικός λουτρώνας στον Εμπορείο βρίσκεται σε ερειπώδη κατάσταση στα ανατολικά της παραλίας και από τα λείψανα φαίνεται να ήταν χωρισμένος σε διαμερίσματα, από τα οποία το δυτικό και το ανατολικό απόληγαν σε ημικυκλική

²¹⁶ Κουτελλάς, 2014, 119

²¹⁷ Κουτελλάς, 2014, 118

²¹⁸ Κουτελλάς, 2014, 117

²¹⁹ Κουτελλάς, 2014, 125

²²⁰ Βολονάκης, 1982, 59

²²¹ Κουτελλάς, 1998, 89

²²² Κουτελλάς, 2014, 135

²²³ Κουτελλάς, 2011, 28

αψίδα.²²⁴ Επιπλέον, στα ανατολικά του λουτρώνα βρέθηκε ένας βοηθητικός χώρος, ο οποίος είχε την μορφή ενός υπόγειου καμαροσκέπαστου δωματίου.²²⁵ Ο δεύτερος παλαιοχριστιανικός λουτρώνας βρίσκεται στην Τέλενδο, κοντά στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Βασιλείου. Ο λουτρώνας γνώρισε δυο οικοδομικές φάσεις, εξαιτίας του σεισμού του 554 μ.Χ. Λαμβάνοντας υπόψη την κάτοψη, παρατηρούμε ότι χωριζόταν σε διαμερίσματα, με το κεντρικό να φέρει στα δυτικά και στα ανατολικά κυκλική αψίδα, ενώ το νότιο σωζόμενο μέρος του λουτρώνα (2^η οικοδομική φάση) αποτελείται από δυο τραπεζιόσχημα διαμερίσματα που απολήγουν σε κυκλικές αψίδες.²²⁶

Τα λουτρά εικάζονται ότι είχαν δημόσιο χαρακτήρα, εκτός από αυτό που βρίσκεται κοντά στην βασιλική του Αγίου Βασιλείου στην Τέλενδο, που λόγω της κοντινής τους απόστασης, πιθανόν κατείχε εκκλησιαστική λειτουργία.²²⁷ Είναι γεγονός, ότι μετά την αναγνώριση του χριστιανισμού και την αλλαγή της τότε κοσμοθεωρίας, η χρήση των λουτρών περιορίστηκε αλλά δεν εξαλείφθηκε. Για το λόγο αυτό, οι εύποροι κάτοικοι, αλλά και οι αυτοκράτορες μεριμνούσαν για την κατασκευή δημόσιων, ιδιωτικών και εκκλησιαστικών λουτρών, τα οποία είτε έφεραν κάποιο αντίτιμο (επίλουτρο ή βαλανικό) ή για τους άπορους, η χρήση ήταν δωρεάν (φιλανθρωπικός θεσμός διακονίας, 6^{ου} αι. μ.Χ.).²²⁸

Συνεχίζοντας, από τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης, έρχονται στο φως οι καθημερινές ασχολίες των Καλυμνίων την δεδομένη περίοδο. Ενδεικτικά, βρέθηκαν εργαλεία, όπως δρεπανόσχημο κλαδευτήρι, τσάπα, λίθινοι χειρόμυλοι, βαρίδια, αγκίστρια από χαλκό, οστέινα και λίθινα εξαρτήματα, κοσμήματα, πήλινα λυχνάρια, αγγεία μεταφοράς, αποθήκευσης και προετοιμασίας τροφής, διακοσμητικά, κ.α.²²⁹ Σύμφωνα με αυτά, οι κυριότερες ήταν η κτηνοτροφία, η γεωργία, το ψάρεμα, οι οικοτεχνικές δραστηριότητες και φυσικά το εμπόριο. Βασική πηγή για να μελετηθεί η οικονομία του νησιού, αποτελούν κυρίως τα επείσακτα αγγεία που χρησιμοποιούσαν για την αποθήκευση και τη μεταφορά προϊόντων (π.χ. καρπούς, λάδι, κρασί, παστά, κ.α.).²³⁰ Τέτοια είναι τα πιθάρια και οι αμφορείς, όπου πολλά έχουν εντοπιστεί στα βάθη της θάλασσας από

²²⁴ Κουτελλάς, 1998, 90

²²⁵ Κουτελλάς, 1998, 90

²²⁶ Κουτελλάς, 1998, 103

²²⁷ Κουτελλάς, 2011, 43

²²⁸ Κουτελλάς, 2014, 13

²²⁹ Κουτελλάς, 2009, 21-22

²³⁰ Κουτελλάς, 2009, 23

ναυάγια, δηλώνοντας τους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους.²³¹ Επιπρόσθετα, μάρτυρες εμπορικής δραστηριότητας αποτελούν ανακαλυφθέντα μαγειρικά ή επιτραπέζια σκεύη, καθώς και λυχνάρια προερχόμενα από περιοχές όπως η Κύπρος, η Μ. Ασία, η Παλαιστίνη, η Β. Αφρική κ.α.²³² Σημαντικό τεκμήριο των εμπορικών συναλλαγών τους, αποτελούν τα νομίσματα. Έχουν εντοπιστεί χρυσά και χάλκινα σταθμιά, τα οποία τα χρησιμοποιούσαν για να ελέγχουν το βάρος των νομισμάτων.²³³

Ακόμα, σημαντική ένδειξη ανθρώπινης μετακίνησης αποτελεί η εύρεση δύο πήλινων φιαλιδίων (ευλογίες), τα οποία φαίνεται ότι αποτελούσαν προμήθειες πιστών από προσκυνήματα.²³⁴ Αρκετά από τα παραπάνω ευρύματα, έχουν ανακαλυφθεί σε τρικλίνια παλαιοχριστιανικών τάφων. Στην Κάλυμνο, όπως και στην Τέλενδο, οι παλαιοχριστιανικοί τάφοι ανήκουν στον τύπο του υπέργειου καμαροσκέπαστου.²³⁵ Το κύριο κατασκευαστικό υλικό ήταν ο αδροδουλεμένος λίθος μαζί με θηραϊκή γή και ασβεστοκονίαμα.²³⁶ Είχαν ορθογώνια κάτοψη, με ημικυλινδρική σκεπή (υπάρχουν και εξαιρέσεις) και κάποιιοι διαθέταν μονάχα έναν θάλαμο, ενώ άλλοι συγκροτούσαν 2 ή 3 τάφους με διαφορετικές εισόδους που εφάπτονταν μεταξύ τους.²³⁷ Οι Καλύμνιοι τοποθετούσαν τους νεκρούς τους στο δάπεδο του τάφου ή σε κτιστές θήκες. Τα τρικλίνια ήταν χαμηλά πεζούλια που βρίσκονταν εξωτερικά της ταφικής στέγης και στο κέντρο έφεραν συχνά τράπεζα, όπου εκεί παρέμεναν τα κεραμικά σκεύη και τα λυχνάρια που χρησιμοποίησαν οι Καλύμνιοι στην τέλεση των νεκρόδειπνων.²³⁸ Παραδείγματα τρικλινίων εντοπίζουμε στον Ρωμαϊκό Τάφο της περιοχής Φλασκά και στο Ταφικό Συγκρότημα που βρίσκεται στο οικόπεδο Καρπαθίου.²³⁹

Επιπρόσθετα, ιδιαίτερο αρχαιολογικό δεδομένο αποτελεί η παλαιοχριστιανική νεκρόπολη της Τελένδου. Βρίσκεται στη θέση Θολάρια ή Πευκί και ουσιαστικά απαρτίζεται από ορθογώνια, υπέργεια ταφικά οικοδομήματα με είσοδο στα ανατολικά.²⁴⁰ Από αυτά σε καλή κατάσταση διατηρούνται τα οκτώ, όπου το ένα φέρει με τετράγωνη κάτοψη και στέγη με

²³¹ Κουτελλάς, 2007, 46

²³² Κουτελλάς, 2014, 127

²³³ Κουτελλάς, 2009, 23

²³⁴ Κατσιώτη, 2011, 271

²³⁵ Κουτελλάς, 2014, 141

²³⁶ Κουτελλάς, 2005, 452

²³⁷ Κουτελλάς, 2014, 143

²³⁸ Κουτελλάς, 2005, 461

²³⁹ Κουτελλάς, 2005, 463

²⁴⁰ Κουτελλάς, 1998, 108

τρούλο, και επτά είναι καμαροσκέπαστα με ορθογώνια κάτοψη και στο εσωτερικό φέρουν σωζόμενους εγχάρακτους ανισοσκελείς σταυρούς επάνω στον σοβά.²⁴¹

Ο χριστιανισμός έχει διαδοθεί και οι Καλύμνιοι φανερώνουν μια ιδιαίτερη ευσέβεια, η οποία αντανακλάται στην ανέγερση των εκκλησιών, με τον αρχιτεκτονικό τύπο της βασιλικής. Ο συγκεκριμένος τύπος εκκλησίας χωρίζεται σε τρία κύρια μέρη: τον κυρίως ναό, το ιερό βήμα και ο νάρθηκας με το αίθριο. Ανάλογα με τον αριθμό των κλιτών - τα οποία κλίτη προέκυπταν από την διαχώριση του κυρίου ναού από κιονοστοιχίες - η βασιλική χαρακτηριζόταν τρίκλιτη ή πεντάκλιτη κ.λπ. Στην Κάλυμνο οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές υπήρξαν ως επί το πλείστον τρίκλιτες με νάρθηκα στα δυτικά και είτε ήταν καμαροσκέπαστες, είτε είχαν ξύλινη στέγη.²⁴² Το νησί διαθέτει συνολικά 26 παλαιοχριστιανικές βασιλικές,²⁴³ από τις οποίες οι επτά σώζουν ψηφιδωτό διάκοσμο. Δυστυχώς, μέσα από τις γραπτές πηγές δεν μπορούμε να βρούμε αρκετές μαρτυρίες της εκκλησιαστικής ιστορίας του νησιού. Αλλά είναι σίγουρο ότι η βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα όλης της πολιτιστικής, θρησκευτικής και πνευματικής ζωής του νησιού.²⁴⁴ Αξιοπρόσεκτο είναι η σταδιακή ερήμωση των παγανιστικών ναών²⁴⁵ και η μεταστροφή τους σε χριστιανικές εκκλησίες,²⁴⁶ καθώς το 393 μ.Χ. υπάρχει αυτοκρατορικό διάταγμα που αφορά την απαγόρευση της λειτουργίας των αρχαίων ναών.²⁴⁷ Η αναθεώρηση της σχέσης της εκκλησίας με την τέχνη ήταν αναμενόμενη και η νέα εκκλησία δεν θα ήταν δυνατόν να πατά στα πρότυπα των αρχαίων ελληνικών ναών.²⁴⁸ Στην Κάλυμνο οι περισσότερες έχουν κτιστεί πάνω από τα λείψανα τέτοιων ναών με απώτερο σκοπό να τους εξαγνίσουν.²⁴⁹ Για παράδειγμα, στον Χριστό της Ιερουσαλήμ βρέθηκαν τα ερείπια του ιερού του Δαλίου Απόλλωνα, το οποίο στην αρχαιότητα αποτέλεσε σπουδαίο θρησκευτικό κέντρο. Το ίδιο συναντάμε και στον Άγιο Ιωάννη, όπου ανακαλύφθηκαν λείψανα ενός αρχαίου ιερού, πιθανώς του θεού Ποσειδώνα. Ο 4^{ος} – 7^{ος} αιώνας μ.Χ. χαρακτηρίζεται κυρίως από αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας. Με την

²⁴¹ Κουτελλάς, 1998, 108

²⁴² Κουτελλάς, 2003, 76

²⁴³ Dare, 2019, 629

²⁴⁴ Τσουκαλάς, 2003, 16

²⁴⁵ Rees, 2020, 55

²⁴⁶ Tabbernee, 2014, 581

²⁴⁷ Krautheimer, 2012, 151

²⁴⁸ Gombrich, 1995, 133

²⁴⁹ Κουτελλάς, 2003, 75

επισημοποίηση του Χριστιανισμού, ήρθε στο προσκήνιο η ανάγκη εξέλιξης της εκκλησίας σε έναν χώρο λατρείας που να είναι άξιος να στεγάσει τη νέα θρησκεία. Η εκκλησία, λοιπόν, από τη στιγμή της ίδρυσης της είχε απώτερο σκοπό να εξελιχθεί σταδιακά για να γίνει όχι μόνο πνευματικό αλλά κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίκεντρο της καθημερινότητας.²⁵⁰

Τα ψηφιδωτά δάπεδα των βασιλικών υποδηλώνουν ότι η τέχνη της ψήφωσης διανύει μια περίοδο λαμπρότητας κατά τους βυζαντινούς χρόνους.²⁵¹ Η εξέλιξη αυτή επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την χριστιανική τέχνη, καθώς τη Πρωτοβυζαντινή περίοδο παρουσιάζει μια πρωτοτυπία, συνδυάζοντας στοιχεία της ύστερης αρχαιότητας μαζί με συμβολικά μοτίβα της νέας θρησκείας.²⁵² Αυτό θα γίνει ξεκάθαρο στην μελέτη των ψηφιδωτών δαπέδων της Καλύμνου.

1.2.3 ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (7^{0ς} – 9^{0ς} ΑΙΩΝΑΣ Μ.Χ.)

Η περίοδος μετάβασης από την Πρωτοβυζαντινή στην Μεσοβυζαντινή εποχή, χαρακτηρίζεται από θαλάσσιες επιδρομές ξένων λαών, λεηλασίες και καταστροφές. Πρώτα, έφτασε ο περσικός στρατός υπό τον Σάρβαρο, τον οποίο έστειλε ο βασιλιάς της Περσίας Σασσανίδης Χοσρόης ο Β' μετά την κατάληψη της Βιθυνίας και της Κιλικίας, και κατέλαβαν την Κω, την Ρόδο και την Κάλυμνο περί το 615 – 618 μ.Χ..²⁵³ Όμως, το 623 μ.Χ. η Κάλυμνος ελευθερώνεται και εξακολουθεί να αποτελεί τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.²⁵⁴

Τους Πέρσες ακολουθούν οι Σαρακηνοί, οι οποίοι βρίσκονταν υπό την ηγεσία του Μωαβία και εξαπλώθηκαν σε όλο το Αιγαίο.²⁵⁵ Η Κάλυμνος βρέθηκε υπό την κυριαρχία του, αλλά όχι για πολύ. Σύμφωνα με παράδοση του νησιού, κατά τη διάρκεια των σφαγών από τους

²⁵⁰ Zisimu, 2014, 5

²⁵¹ Robertson, 1965, 72

²⁵² Χρυσανθόπουλος, 2013, 8

²⁵³ Φραγκόπουλος, 2005, 44

²⁵⁴ Φραγκόπουλος, 2005, 44

²⁵⁵ Φραγκόπουλος, 2005, 44

Σαρακηνούς, επτά κοπέλες που ήταν παρθένες, αναζήτησαν καταφύγιο σε ένα σπήλαιο από το οποίο δεν έβρισκαν τη διέξοδο και χάθηκαν.²⁵⁶ Σε αυτό το γεγονός οφείλεται η ονομασία που έχει λάβει το συγκεκριμένο σπήλαιο, το σπήλαιο των επτά Παρθένων.

Οι θαλάσσιες επιδρομές του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. περιλαμβάνουν και αυτές των Αράβων, οι οποίες προκαλούν φόβο στα νησιά του Αιγαίου. Οι κάτοικοι της Καλύμνου, έχοντας καταληφθεί από φόβο για τις θαλάσσιες επιδρομές, θα εγκαταλήψουν τους οικισμούς που βρίσκονται κοντά στις ακτές και θα ξεκινήσουν να διαμένουν σε δύσβατες θέσεις του νησιού, οχυρωμένες με περιμετρικά και ισχυρά τείχη. Παράδειγμα οχυρωμένου οικισμού του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. αποτελεί ο οικισμός Γαλατιανή, ο οποίος βρίσκεται σε θεμελιώδη κατάσταση στα βορειοδυτικά του παράλιου οικισμού της περιοχής Αργινώντα, επάνω στην κορυφή του βουνού που υπάρχει το ομώνυμο εκκλησάκι.²⁵⁷ Όλος ο οικισμός διέθετε περιμετρικά τείχη, που προστατευόταν από την ύπαρξη γκρεμών και όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά δεδομένα χρησιμοποιήθηκε ως την Μεσοβυζαντινή εποχή. Επιπλέον, σύγχρονος με τον οικισμό της Γαλατιανής, θεωρείται ο οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου στην Τέλενδο. Ο συγκεκριμένος, βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της νησίδας, σε υψόμετρο περίπου 250 μ. από την ακτή.²⁵⁸ Η βόρεια πλευρά του οικισμού διαθέτει περιμετρικό ισχυρό τείχος, ενώ οι υπόλοιπες πλευρές του προφυλάσσονται από μεγάλους γκρεμούς. Ο χώρος του οικισμού περιλάμβανε οικίες με ποικιλομορφία στη διάταξη και στο μέγεθος του χώρου, καθώς παρατηρείτε ότι διέθεταν ένα ή και περισσότερα δωμάτια. Από την μελέτη της κεραμικής, η κατοίκηση του οικισμού συνέβη κατά το β' μισό του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., ενώ τα τείχη υψώθηκαν στα μέσα του 7^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁵⁹

²⁵⁶ Volonakis, 1922, 36

²⁵⁷ Κουτελλάς, 1998, 94

²⁵⁸ Κουτελλάς, 1998, 108

²⁵⁹ Κουτελλάς, 1998, 111

1.3.4 ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ & ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Όπως αναφέρθηκε, στις αρχές του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. η ειρήνη διαταράσσεται, καθώς εμφανίζονται επικίνδυνοι εχθροί, οι άραβες που λεηλατούν και καταστρέφουν τις επαρχίες στην Ανατολή και τα νησιά του Αιγαίου. Στο νησί της Καλύμνου, ο φόβος για τους κατακτητές, οδηγεί στην εγκατάλειψη των οικισμών που βρίσκονταν κοντά στις ακτές και στην πλήρη ερήμωση παλαιοχριστιανικών ναών. Τη μεσοβυζαντινή περίοδο, συγκεκριμένα από τον 10^ο αιώνα μ.Χ. και έπειτα, ο θαλάσσιος χώρος δεν θα διατρέχει πλέον κίνδυνο από τους άραβες, μετά την ήττα τους από τους βυζαντινούς.²⁶⁰ Οι οικισμοί της Καλύμνου θα βρίσκονται ξανά σε παραθαλάσσιες και πεδινές θέσεις του νησιού. Πάνω από τα ερείπια μερικών παλαιοχριστιανικών βασιλικών, θα οικοδομούνται μικρά, μονόχωρα και καμαροσκέπαστα ναύδρια, κατί που όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα, υπήρξε συχνό φαινόμενο της περιόδου.²⁶¹ Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα μ.Χ. τα νησιά του αιγαίου διεκδικούνται από τους Σελτζούκους τούρκους και τους φράγκους με τις σταυροφορίες.²⁶² Ενδεικτικά, την εποχή εκείνη χρονολογούνται οι πρώτες οχυρώσεις του μεγάλου Κάστρου της Χώρας, που στο εσωτερικό του υπήρχε ένας σημαντικός οικισμός. Βρίσκεται στις νότιες υπερώες του βουνού Προφήτη Ηλία, φέρει περιμετρικά ισχυρά τείχη, που καλύπτουν εσωτερικά μια έκταση 28, 570 τ.μ. και η πρόσβαση πραγματοποιείται μονάχα από μια πύλη στη νότια πλευρά των τοιχών²⁶³ Βέβαια, η τωρινή μορφή του κάστρου, χρονολογείται κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας και τα ίχνη κατοίκησης του φθάνουν ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁶⁴

Κατά της διάρκειας της παρακμής της βυζαντινής αυτοκρατορίας, παραχωρούνται ως δωρεές στους Βένετους πολλά νησιά του αιγαίου, όπως η Αστυπάλαια, η Ρόδος, η Κάρπαθος, κ.α., ενώ ήδη από το 1100 μ.Χ. διακατέχονται από βενετική κατοχή.²⁶⁵ Η Καλύμνος ανήκε στα νησιά που δεν δόθηκαν στους Βένετους και συνέχισε να αποτελεί μέρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ακόμα, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 μ.Χ. το νησί της Καλύμνου μαζί με τη Πάτμο, τη Λέρο, τη Σάμο, την Ικαρία και γενικά όλο το Θέμα της Σάμου

²⁶⁰ Κουτελλάς, 1998, 37

²⁶¹ Κουτελλάς, 1998, 37

²⁶² Κουτελλάς, 1998, 37

²⁶³ Κουτελλάς, 1998, 74-75

²⁶⁴ Κουτελλάς, 1998, 77

²⁶⁵ Φραγκόπουλος, 2005, 45

δεν θα σκλαβωθεί από τον κατακτητή.²⁶⁶ Συγκεκριμένα, η Κάλυμνος μαζί με τη Κω και τη Ρόδο θα κυβερνούνται από την οικογένεια των Γαβαλάδων, η διοίκηση των οποίων το 1224 μ.Χ. υπάγεται στην εξουσία του βασιλείου της Νίκαιας έως το 1234 μ.Χ.²⁶⁷

Από τα μέσα έως τα τέλη του 13^{ου} αιώνα μ.Χ. το νησί της Καλύμνου θα ταλαιπωρηθεί από πειρατικές επιθέσεις των Γενοβέζων και των Βένετων. Οι τελευταίοι θα καταφέρουν να υποδουλώσουν το νησί την περίοδο 1257 – 1277 μ.Χ., όμως, η αρχή της μακράιωνης σκλαβιάς της λαμβάνει τόπο στις αρχές του 14ου αιώνα μ.Χ.²⁶⁸

²⁶⁶ Φραγκόπουλος, 2005, 45

²⁶⁷ Κουτελλάς, 1998, 37

²⁶⁸ Φραγκόπουλος, 2005, 46

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

2.1 ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

2.1.1 Παλαιοχριστιανική βασιλική, Χριστός της Ιερουσαλήμ, στην περιοχή του Ταξιάρχη

Θέση : Βρίσκεται σε απόσταση περίπου 250 μ. Δυτικά του οικισμού της Χώρας²⁶⁹ και σε κοντινή απόσταση από την Παναγία της Λιμνιώτισσας και από τα κοιμητήρια του Ταξιάρχη, καθώς κι έξω από τον αρχαίο οικισμό Δάμο (Δάμος = Δήμος).²⁷⁰

Χρονολόγηση : Τέλη 6^{ου} αι. – Αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ.²⁷¹

Περιγραφή Μνημείου : Ο ιστορικός και αρχαιολογικός χώρος του Χριστού της Ιερουσαλήμ αποτελεί μέχρι και σήμερα ένα ιδιαίτερο κομμάτι της αρχαιολογικής ιστορίας της Καλύμνου (**Εικ.1**). Πολλοί ήταν αυτοί που ανέπτυξαν αρχαιολογική δραστηριότητα στον χώρο, όπως ο C. Newton (1855-1856), ο M. Segre (1937), η ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων (2001-2007) και η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (2005 - 2008).²⁷² Η ονομασία της βασιλικής οφείλεται μάλλον στην Αγία Ελένη, η οποία σύμφωνα με την τοπική παράδοση έκτισε τη βασιλική μετά την επιστροφή της από τα Ιεροσόλυμα.²⁷³ Πρόκειται για μια τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία γνώρισε δυο κύριες οικοδομικές φάσεις. Σύμφωνα με εγχάρακτη επιγραφή, η 1^η αφορά την οικοδόμηση της περί τον 5^ο αιώνα μ.Χ. και με τον σεισμό του 554 μ.Χ. ακολουθεί η

²⁶⁹ Κουτελλάς, 2009, 33

²⁷⁰ Koutellas, 2019, 629

²⁷¹ Πελεκανίδης, 1988, 50

²⁷² Κουτελλάς, 2008, 2

²⁷³ Κουτελλάς, 1998, 55

καταστροφή της. Στα τέλη του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁷⁴ ξαναεπισκευάστηκε και τότε διακοσμήθηκε με τον ψηφιδωτό διάκοσμο. Η βασιλική τον 7^ο αιώνα μ.Χ. εγκαταλείπεται οριστικά, λόγω αραβικών επιδρομών που ταλανίζουν το Αιγαίο.²⁷⁵

Τα υλικά της κατασκευής του προήλθαν από το αρχαίο Ιερό του Δαλίου Απόλλωνα, το οποίο υπήρξε το κέντρο της διοικητικής, πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας. Τα περισσότερα στοιχεία για το παρελθόν του νησιού βρέθηκαν στο Ιερό του θεού Απόλλωνα. Η ύπαρξη του ιερού, γενικά σηματοδοτούσε ότι ο θεός Απόλλωνας κατείχε σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή της Καλύμνου. Αυτό το αποδεικνύει και μια επιγραφή του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. που σώζεται σήμερα στον Χριστό της Ιερουσαλήμ,²⁷⁶ αλλά και από θραύσματα αγγείων με αφιερώματα στον Δαλίο Απόλλωνα, τα οποία έφερε στην επιφάνεια ο ιταλός αρχαιολόγος Mario Segre.²⁷⁷ Μετά την αναγνώριση και την επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας, το οριστικό κλείσιμο των ειδωλολατρικών ναών ήταν αναμενόμενο. Η βασιλική είχε ορθόγωνα κάτοψη και μια ημικυκλική αψίδα, η οποία προεξείχε στα ανατολικά. Ήταν ξυλόστεγη και εσωτερικά χωριζόταν σε τρία κλίτη με δυο κιονοστοιχίες, οι οποίες υποβασταζόντουσαν από ελάχιστα υπερυψωμένους στυλοβάτες.²⁷⁸ Οι κίονες ήταν μονολιθικοί, ιωνικού ρυθμού με επίστεψη από κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού και το σύνθρονο που βρισκόταν στο Ιερό βήμα, έγινε χρήση κροκαλοπαγών και μαρμάρινων καθισμάτων από το αρχαίο θέατρο που προουπήρχε.²⁷⁹ Από το φράγμα του πρεσβυτερίου έχουν βρεθεί ένας πεσσίσκος (θραυσμένος) και δυο τμήματα από τα θωράκια, στα οποία στην εμπρόσθια όψη αποτυπώνεται μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο σταυρός με δυο παγώνια εκάτερωθεν αυτού και στην πίσω όψη εμφανίζονται γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα (π.χ. ομόκεντροι κύκλοι με Χριστόγραμμα, βλαστοί, κισσόφυλλα, κ.λπ.)²⁸⁰ Από τον νάρθηκα, τον άμβωνα και τα προκτίσματα υπάρχουν ελάχιστα απομεινάρια. Επιπλέον, στην αψίδα σώζεται τρίλοβο παράθυρο, το οποίο φαίνεται να εξυπηρετούσε στον φυσικό φωτισμό του Ιερού βήματος, ενώ παράθυρα θα υπήρχαν και στη βόρεια – νότια πλευρά της βασιλικής για τον φωτισμό των πλάγιων κλιτών της.²⁸¹ Ο

²⁷⁴ Χαλκίτη, 2019, 13

²⁷⁵ Κουτελλάς, 2005, 428

²⁷⁶ Φραγκόπουλος, 1995, 32

²⁷⁷ Κουκούλης, 1980, 30

²⁷⁸ Κουτελλάς, 2017, 53

²⁷⁹ Κουτελλάς, 1998, 55

²⁸⁰ Κουτελλάς, 2017, 59

²⁸¹ Κουτελλάς, 2017, 57

ψηφιδωτός διάκοσμος των δαπέδων της βασιλικής εντοπίζεται στο βόρειο και νότιο κλίτος, όπως και στο νοτιοδυτικό πρόκτισμα, ενώ το κεντρικό κλίτος καλύπτεται με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες.²⁸²

Ψηφιδωτή Διακόσμηση:

Βόρειο Κλίτος: Εδώ το ψηφιδωτό σώζεται σε πάρα πολύ καλή κατάσταση και δίνει την εντύπωση ενός εικαστικού πίνακα (**Εικ. 2**). Έχουμε την κεντρική παράσταση, η οποία βρίσκεται μέσα σε ένα μεγάλο ορθογώνιο διάχωρο. Μέσα σε λευκό βάθος εικονίζονται στοιχεία του ζωικού και φυτικού κόσμου. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε δύο ζώα, έναν πάνθηρα στα αριστερά και μια καμήλα στα δεξιά, ελεύθερα στο χώρο. Και τα δύο έχουν τα σώματα τους κατά παράταξη, στραμμένα προς την αριστερή κατεύθυνση. Η καμήλα είναι ωραία σχηματοποιημένη, με το κεραμιδί χρώμα να κυριαρχεί σε όλο το σώμα, εκτός από το κάτω μέρος όπου έχει μια μπλε γραμμή. Φέρει ένα κουδούνι στο λαιμό, περασμένο με μια κόκκινη (πιθανόν) κορδέλα ή σχοινί. Τα μπροστινά της πόδια είναι πολύ κοντά το ένα με το άλλο, σε αντίθεση με τα πίσω, όπου το δεξί είναι πιο μπροστά από το άλλο. Στο κεφάλι έχει ένα απροσδιόριστο μικρό και κόκκινο αντικείμενο. Στο σώμα της, κοντά στην ράχη, έχει διακοσμημένα πέντε μικρά τετράγωνα, δύο χρώματος μπλε και τρία λευκού. Στην ράχη της διακρίνουμε μια καμπύλη που προσδιορίζει την ύπαρξη δύο καμπούρων, άρα μάλλον μιλάμε για Βακτηριανή καμήλα. Το στόμα της φαίνεται μισανοιγμένο πάνω από ένα δέντρο, το οποίο απεικονίζεται σε μικρότερη μορφή από την καμήλα. Ακριβώς από πάνω της, αλλά και εκατέρωθεν των ποδιών της, απλώνονται κισσόφυλλα και τα φύλλα τους χρωματίζονται μπλε, κεραμιδί και κόκκινα. Στα αριστερά, έχουμε έναν πάνθηρα σε κίνηση, καθώς όλο το σώμα βρίσκεται στον αέρα. Είναι χρωματισμένος με μπλε χρώμα και διακοσμημένος με πολύ μικρές μαύρες ψηφίδες. Ο διασκελισμός των άκρων του είναι μεγάλος και θυμίζει σκηνή κυνηγιού, όπου ο πάνθηρας έχει εντοπίσει το θήραμα του και τρέχει να το σπαράξει.

²⁸² Κουτελλάς, 2017, 50

Πίσω από τον πάνθηρα υπάρχει ένα μεγάλο δέντρο το οποίο αποδίδεται με μπλε χρώμα, το φύλλωμα του με κεραμιδί και με μικρά κόκκινα στρογγυλά σχήματα, πιθανώς απεικονίζονται οι καρποί του. Η ορθογώνια κεντρική σύνθεση, πλαισιώνεται από ταινία πολύχρωμου πλοχμού, δηλαδή με μπλε, με κόκκινο και με κεραμιδί χρώμα. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι η κεντρική παράσταση και ο πολύχρωμος αλυσοειδής πλοχμός πλαισιώνονται από μία μαύρη, λεπτή ταινία από μικρές ψηφίδες. Με μικρές, μαύρες ψηφίδες επιτυγχάνεται εξίσου το περίγραμμα σε όλα τα στοιχεία της σύνθεσης, δίνοντας την αίσθηση ζωγραφικού πίνακα.

Νότιο Κλίτος: Σώζονται αποσπασματικά μονάχα δύο εναπομείναντα τμήματα του ψηφιδωτού διάκοσμου του δαπέδου του νότιου κλίτους. Γενικά, η τεχνοτροπική σύνθεση είναι πανομοιότυπη με του βόρειου κλίτους. Στο ανατολικό τμήμα (**Εικ. 3**), η σύνθεση ξετυλίγεται μέσα σε ένα ορθογώνιο διάχωρο με λευκό βάθος. Διακρίνουμε πέντε ζώα, τα οποία εικονίζονται να κινούνται ελεύθερα σε διαφορετικές κατευθύνσεις μέσα σε φυσικό τοπίο. Ξεκινώντας από δεξιά, διακρίνουμε ένα λιοντάρι σηκωμένο στα δυο του πόδια και έναν μόσχο, από τον οποίο βλέπουμε μόνο το κεφάλι, να εικονίζονται απέναντι το ένα από το άλλο και ανάμεσα τους να υπάρχει ένα δέντρο (**Εικ. 4**). Τα υπόλοιπα ζώα που φαίνονται τμηματικά είναι ένας σκύλος, ένας δεύτερος μόσχος και το πίσω σώμα ενός πάνθηρας, που κινούνται ελεύθερα. Το φυσικό τοπίο που εκτυλίσσεται στην σύνθεση περιλαμβάνει δέντρα με μπλε και κεραμιδί χρώμα, κισσόφυλλα με κόκκινο, μπλε και κεραμιδί χρώμα και ένα ποτάμι. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ένα ανάποδο δέντρο, που δίνει την αίσθηση ενός τοπίου από ψηλά. Η σύνθεση πλαισιώνεται από ταινία πολύχρωμου πλοχμού και με την χρήση μικρών, μαύρων ψηφίδων αποδίδεται το περίγραμμα όλων των εικονιστικών στοιχείων. Στο δυτικό τμήμα (**Εικ. 5**), το ψηφιδωτό διατηρείται αποσπασματικό. Η εικονιστική του σύνθεση αποτελείται από σχηματοποιημένα φυτικά σχέδια και πολύχρωμα πλαίσια ορθογώνιου σχήματος, τα οποία εναλλάσσονται σε διάχωρα με μπλε ή κόκκινο γέμισμα (**Εικ. 6**). Τέλος, ο αλυσοειδής πλοχμός απεικονίζεται στην βόρεια και νότια πλευρά της κεντρικής φυτικής παράστασης.

Νοτιοδυτικό Πρόκτισμα: Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του νοτιοδυτικού προκτίσματος - το οποίο βρίσκεται δυτικά του διαδρόμου και νότια της κεντρικής εισόδου – αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση σε ότι αφορά την απόδοση της σύνθεσης. Το ψηφιδωτό αναπτύσσεται κατά μήκος της Δυτικής και Ανατολικής πλευράς του εσωτερικού διαδρόμου, σχηματίζοντας μια γωνία. Στο ανατολικό τμήμα (**Εικ. 7**) η όλη σύνθεση διαδραματίζεται μέσα σε λευκό βάθος. Διακρίνουμε την ύπαρξη τεσσάρων ζώων, όπου απεικονίζονται ελεύθερα στο χώρο. Πιο συγκεκριμένα, έχουμε έναν πάνθηρα σε κίνηση, όπως μαρτυρά ο διασκελισμός του σώματος του, με την ουρά και τα πίσω πόδια να μην φαίνονται, λόγω φθοράς του ψηφιδωτού. Αποδίδεται με μπλε χρώμα το σώμα και με κόκκινο η γλώσσα του. Επόμενο ζώο είναι ένα πτηνό και ένας λαγός, τα οποία διατάσσονται και αυτά ελεύθερα, και αποδίδονται στο σύνολο τους με μπλε χρώμα και με κεραμίδι οι στιλιστικές λεπτομέρειες. Επιπλέον, παρατηρούμε την ύπαρξη δυο ποδιών – σε κεραμίδι χρώμα - κάποιου ζώου που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε λόγω της φθοράς. Σε ότι αφορά τα φυτικά στοιχεία, υπάρχουν οκτώ δέντρα και φυλλοφόρα κλαδιά, τα οποία όπως και τα ζώα είναι διατεταγμένα σε διαφορετικές κατευθύνσεις το ένα από το άλλο. Ιδιαίτερος σημαντική κρίνεται η ύπαρξη επιγραφής. Βρίσκεται σε ένα τετράγωνο ή ορθογώνιο πλαίσιο και δυστυχώς εξαιτίας των συνθηκών είναι δυσανάγνωστη.

Συνεχίζοντας στο νότιο τμήμα, γίνεται αντιληπτή η αλλαγή στην απόδοση της σύνθεσης. Ενώ στο ανατολικό τμήμα όλα τα στοιχεία εικονίζονταν ελεύθερα σε φυσικό τοπίο, εδώ απεικονίζονται μέσα σε σχηματοποιημένα πλαίσια. Εντοπίζουμε τρία ορθογώνια διάχωρα, παρατεταμένα το ένα δίπλα στο άλλο και τα οποία πλαισιώνονται από διακοσμητικό, πολύχρωμο αλυσοειδή πλοχμό (**Εικ. 8**). Στο πρώτο διάχωρο δύο βλέπουμε δύο αιγάγρους ανάμεσα σε δέντρα, οι οποίοι αναπαρίστανται αντικριστά και σε όρθια θέση, στηριζόμενοι στα δυο κάτω πόδια. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι μάλλον βρίσκονται σε στάση πάλης, αφού οι ελαφρώς σκυμμένες κεφαλές τους με τα κέρατα βρίσκονται σε απόσταση λίγων εκατοστών μεταξύ τους, σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα. Εκατέρωθεν των αιγάγρων υπάρχει ένα φυλλοφόρο δέντρο που το ύψος του φτάνει έως το τη μουσούδα των δύο ζώων. Στο δεύτερο διάχωρο, απεικονίζεται πιθανόν ένα αιλουροειδές, μάλλον λιοντάρι, και φύλλα κισσού. Το τρίτο διάχωρο είναι κατεστραμμένο και δεν μπορούμε να διακρίνουμε κανένα στοιχείο.

Καταληκτικά, ανάμεσα στα κενά που προκύπτουν στα διάχωρα, έχουμε συμπληρωματικές παραστάσεις με ιχθύες, διάφορα φυτά αλλά και αποσπάσματα tabula ansata.²⁸³

Βιβλιογραφία : Ατζακά, 2014, 46, Ατζακά, 2019, 52, Κουτελλάς, 1998, 56, Κουτελλάς, 2016, 61, Κουτελλάς, 2017, 128, 130, , Πελεκανίδης, 1988, 50

2.1.2 Παλαιοχριστιανική βασιλική, Αγία Σοφία ή Ευαγγελίστρια, ΝΑ από την βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ

Θέση: Βρίσκεται περίπου 50 μ. νοτιοανατολικά από την βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ.²⁸⁴

Χρονολόγηση : Τέλη 6^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁸⁵

Περιγραφή Μνημείου : Η βασιλική της Αγίας Σοφίας ή Ευαγγελίστριας (**Εικ.9**) δυστυχώς δεν σώζεται ακέραια. Βάση των ερειπίων, καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για μνημείο μεγάλων διαστάσεων, ορθογώνιας κάτοψης με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, επειδή διέθετε τρεις κόγχες. Συγκεκριμένα, οι κόγχες βρίσκονταν στην βόρεια, νότια και ανατολική πλευρά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Γνώρισε δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Η 1^η οικοδομική φάση τοποθετείται στα τέλη του 5^{ου} με αρχές του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁸⁶ Έπειτα ακολουθεί η καταστροφή της από τον σεισμό του 554 μ.Χ. και αργότερα η επισκευή της. Η 2^η οικοδομική

²⁸³ Σύμφωνα με το Oxford Dictionary of Christian Art & Architecture, το tabula ansata (λατ. Ansa = λαβή) είναι το οριζόντιο ορθογώνιο, με προεξοχής λαβές στις κάθετες πλευρές, που χρησιμοποιείται για να πλαισιώσει μια επιγραφή, Murray, 2013, 594

²⁸⁴ Κουτελλάς, 1998, 58

²⁸⁵ Πελεκανίδης, 1988, 50

²⁸⁶ Κουτελλάς, 1998, 58

της φάση, γίνεται αντιληπτή από την μίκρυνση και μετατόπιση της βόρειας κόγχης νότια και από την προσθήκη ορθογώνιου διαμερίσματος στα ανατολικά της νότιας κόγχης.²⁸⁷ Από το εσωτερικό του ναού έχουν διασωθεί οκτώ κτιστές, ορθογώνιες βάσεις πεσσών, οι οποίες λογικά αποτελούσαν στήριγμα της στέγης.²⁸⁸ Ο πολύχρωμος ψηφιδωτός διάκοσμος απλώνεται στο δάπεδο και εντοπίζεται στον νάρθηκα και στον κυρίως ναό, συγκεκριμένα στο κεντρικό και στο νότιο κλίτος.

Ψηφιδωτή Διακόσμηση:

Κεντρικό Κλίτος: Εδώ το ψηφιδωτό δάπεδο παρουσιάζεται αποσπασματικό, λόγω μη καλής διατήρησης και εκτεταμένης φθοράς. Μέσα σε λευκό βάθος εικονίζονται κλαδιά με καρδιόσχημα κισσόφυλλα, αποδοσμένα με μαύρη ψηφίδα (**Εικ. 10 - 11**). Επιπλέον, σώζεται απόσπασμα του διακοσμητικού πλαισίου από τη σύνθεση (**Εικ. 12**). Συγκεκριμένα, έχουμε μέρος της διακοσμητικής ταινίας με τον πολύχρωμο αλυσοειδή πλοχμό, καθώς και τα περιγράμματα αυτού με κόκκινη και μπλε ταινία από ψηφίδες. Επίσης, διακρίνουμε ένα μικρό κομμάτι του λευκού φόντου. Υπάρχει απόσπασμα από την κεντρική παράσταση, στην οποία έχουμε το λευκό βάθος, ένα ψηλό δέντρο και κάποια δυσανάγνωστα διακοσμητικά στοιχεία (**Εικ. 13**). Η όλη σύνθεση πλαισιώνεται με πολύχρωμο ταινιωτό πλοχμό και τα περιγράμματα επιτυγχάνονται με ταινίες από μπλε και κόκκινες ψηφίδες. Στο κέντρο του ναού (**Εικ. 14**) το σωζόμενο κομμάτι του ψηφιδωτού δαπέδου αποτελείται από τέσσερα φυτικά κοσμήματα με λευκό γέμισμα σε μαύρο βάθος, ένα φυτικό κόσμημα με μαύρο γέμισμα σε λευκό βάθος, καθώς και ζικζακοτό μοτίβο.

Νότιο Κλίτος: Στον χώρο του νότιου κλίτους το ψηφιδωτό δάπεδο είναι σε λίγο καλύτερη κατάσταση με εκείνο του κεντρικού κλίτους. Σε ορθογώνιο πλαίσιο που οροθετείται από μαύρη, λεπτή ταινία ξεχωρίζουν οκτώ τετράγωνα διάχωρα. Στο εκάστοτε τετράγωνο απεικονίζεται σε λευκό φόντο και ένα ζώο ανάμεσα σε δέντρα. Στην κάτω σειρά διακρίνουμε τέσσερα διάχωρα παρατεταμένα στην ίδια ευθεία και ακριβώς στην επάνω σειρά τα άλλα

²⁸⁷ Κουτελλάς, 1998, 58

²⁸⁸ Κουτελλάς, 1998, 59

τέσσερα, μόνο που οι ζωικές μορφές απεικονίζονται ανάποδα (**Εικ. 15**). Στην κάτω σειρά, εντοπίζουμε ένα ελάφι που βρίσκεται σε κίνηση, όπως μαρτυρά ο τρόπος που εικονίζεται το σώμα του και με το κεφάλι του να είναι γυρισμένο προς την αντίθετη κατεύθυνση από το σώμα, σαν να τρέχει να ξεφύγει. Στο αμέσως επόμενο διάχωρο, εικονίζεται ένα λιοντάρι και αυτό σε κίνηση με το κεφάλι να είναι στην ίδια ευθεία με το υπόλοιπο σώμα, σαν να κοιτάζει με το μεγάλο του μάτι το θήραμα του (το ελάφι). Στα επόμενα δύο διάχωρα, οι ζωικές μορφές δεν είναι ευδιάκριτες. Στην πάνω σειρά, στο πρώτο διάχωρο απεικονίζεται ένας σκύλος σε κίνηση και φέρει ένα κόκκινο κολλάρο στο λαιμό. Προχωρώντας, παρατηρούμε έναν πάνθηρα ή μια λεοπάρδαλη με μαύρες βούλες, όπου τα άκρα του είναι τεντωμένα σαν να τρέχει και το κεφάλι του κοιτάει προς την αντίθετη κατεύθυνση από το σώμα του. Δίνει την εντύπωση ότι τρέχει να ξεφύγει από τον σκύλο που τον κυνηγά. Στα άλλα δυο διάχωρα, τα κεφάλια των δύο ζώων δεν σώζονται, αλλά από τη μορφή του σώματος μπορούμε να καταλάβουμε ότι πρόκειται για μια καμήλα με την χαρακτηριστική καμπούρα και μάλλον για έναν μόσχο. Τα ορθογώνια διάχωρα πλαισιώνονται από μικρότερα ορθογώνια σχήματα σε κάθε πλευρά τους, τα οποία έχουν λευκό γέμισμα και διακόσμηση με δύο χρωματιστές, ίσιες γραμμές. Τα μικρά ορθογώνια σχήματα με την σειρά τους ενώνονται αλυσιδωτά με σφηκικούς κύκλους, που στο κέντρο τους φέρουν ερυθρό σταυρό. Όλη η παράσταση πλαισιώνεται με τροχούς που κόμβωνται μεταξύ τους, δημιουργώντας ένα είδους τετράφυλλο φυτικό κόσμημα.

Νάρθηκας: Στον νάρθηκα (**Εικ. 16**) σώζεται μεγάλο μέρος του ψηφιδωτού διάκοσμου. Κυριαρχείται από ζωικές μορφές μέσα σε ορθογώνια διάχωρα. Ειδικότερα, σε όλη την επιφάνεια του δαπέδου του νάρθηκα απλώνονται ζωικά, φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Σε έξι μεγάλα τετράγωνα πλαίσια απεικονίζονται έξι αντίστοιχα ζώα σε λευκό βάθος. Εξαιτίας της φθοράς που υπάρχει, μπορούμε να διακρίνουμε μόνο τα δύο ζώα. Το πρώτο ζώο είναι μια καμήλα, η οποία φαίνεται να στηρίζει το βάρος της στα δυο πίσω πόδια που είναι σταθερά στο έδαφος, με το ένα βρίσκεται πιο μπροστά από το άλλο, ενώ τα μπροστινά πόδια φαίνονται στο αέρα. Η καμήλα βρίσκεται εκατέρωθεν δυο δέντρων, στα οποία δεν παρατηρείται ιδιαίτερο φύλλωμα. Το δεύτερο ζώο είναι ένας πάνθηρας, ο οποίος βρίσκεται σε κίνηση και τα πόδια του δεν είναι σταθερά στο έδαφος, αλλά δίνει την εντύπωση ότι αιωρείται. Δίπλα του εικονίζεται ένα μεγάλο δέντρο, όπου το φύλλωμα του αποδίδεται στρογγυλό. Ένα τρίτο ζώο, που μερικώς φαίνεται, παραπέμπει σε κάποιο αιλουροειδές

ανάμεσα σε δέντρα. Τα έξι τετράγωνα διάχωρα πλαισιώνονται στις τέσσερις πλευρές τους από μικρότερα ορθογώνια διάχωρα με απεικονίσεις θαλάσσιων ζώων. Εντοπίζουμε, λοιπόν, δελφίνια και ψάρια είτε μόνα τους, είτε με συνοδεία κάποιου διακοσμητικού στοιχείου, όπως ρόδο ή κοχύλι. Τα μικρά αυτά ορθογώνια διάχωρα με την σειρά τους, ενώνονται αλυσιδωτά με σηρικούς τροχούς, οι οποίοι φέρουν στο κέντρο τους σταυρό μέσα σε διάφορα σχήματα (π.χ. ρόμβος, κύκλος). Η όλη σύνθεση πλαισιώνεται από ταινία με αλυσοειδή πλοχμό και στα κενά που προκύπτουν φέρει διακόσμηση με ψάρια και κοχύλια. Τέλος, άξιο σχολιασμού είναι ένα υπερφυσικό ζώο σε λευκό βάθος που εντοπίζεται νοτιοδυτικά της σύνθεσης (**Εικ. 17**). Αυτό το υπερφυσικό ζώο φέρει στα μπροστινά πόδια δαγκάνες κάβουρα, έχει ουρά ιππόκαμπου και κεφάλι μοσχαριού.

Βιβλιογραφία : Ατζακά, 2014, 51, Κουτελλάς, 1998, 58-59, Κουτελλάς, 2016, 46, Κουτελλάς, 2017, 130, Πελεκανίδης, 1988, 50

2.1.3 Παλαιοχριστιανική βασιλική, Άγιος Ιωάννης, στην περιοχή Μελιτσάχα

Θέση : Η βασιλική του Αγίου Ιωάννη βρίσκεται στην πλαγιά Βίγλες²⁸⁹ και σε απόσταση περί 200 μ. από την παραλία του Μελιτσάχα.²⁹⁰

Χρονολόγηση : Τον 5^ο αιώνα μ.Χ.²⁹¹

Περιγραφή Μνημείου : Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ιωάννη ήρθε στην επιφάνεια από ιταλικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το 1937 και το όνομα της προέρχεται από το εκκλησάκι που υπάρχει εκεί ή προέκυψε από την επιγραφή του

²⁸⁹ Κουτελλάς, 2003, 78

²⁹⁰ Κουτελλάς, 1998, 66

²⁹¹ Πελεκανίδης, 1988, 49

ψηφιδωτού του νάρθηκα.²⁹² Σύμφωνα με τα ερείπια της βασιλικής, πρόκειται για μια μεγάλη τρίκλιτη και ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα (**Εικ. 18**). Εντοπίστηκαν ποικίλα λίθινα αρχιτεκτονήματα, ελληνιστικές επιγραφές και δωρικού ρυθμού κιονόκρανα, τα οποία δήλωναν ότι η βασιλική κτίστηκε πάνω από ειδωλατρικό αρχαίο ναό (πιθανώς Ποσειδώνα).²⁹³ Τα αρχαιολογικά ευρήματα που σώθηκαν είναι πεσσίσκοι, αμφικίονες των παραθύρων, τμήματα αρράβδωτων κίωνων, μαρμάρινα θωράκια με παγώνια και φέρει ψηφιδωτή διακόσμηση στο δάπεδο.²⁹⁴ Το σωζόμενο πολύχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο απλώνεται σε όλο τον νάρθηκα και φέρει επιγραφή.

Ψηφιδωτή Διακόσμηση:

Νάρθηκας: Εδώ ο ψηφιδωτός διάκοσμος κατακλύζεται από γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα (**Εικ. 19**). Ξεκινώντας από την περιγραφή από την αριστερή πλευρά του ψηφιδωτού, μέσα σε μεγάλο ορθογώνιο πλαίσιο απεικονίζονται περίπου είκοσι ένα σφηκικοί τροχοί με μπλε και κόκκινο γέμισμα, οι οποίοι ενώνονται αλυσιδωτά μεταξύ τους. Στο εσωτερικό τους εγγράφονται διάφορα σχήματα, όπως ρόμβοι, σταυροί, κύκλος που φέρει οριζόντιο και κάθετο άξονα και φέρουν διαφορετικό χρωματικό γέμισμα εκάστοτε. Τα κενά που προκύπτουν στην τομή των ημικυκλίων, καλύπτονται με την προσθήκη τετράφυλλων φυτικών κοσμημάτων και με γεωμετρικά σχήματα, όπως τετράγωνα και ρόμβοι που φέρουν εσωτερική διακόσμηση. Στην επάνω πλευρά του ψηφιδωτού σώζεται ταινία από φυτικό πλοχμό που πλαισιώνει την γεωμετρική σύνθεση. Στην δεξιά πλευρά παρατηρείται μια διαφορετική γεωμετρική ποικιλία. Διακρίνουμε εφαπτώμενα τετράκτινα αστέρια, αποτελούμενα από τέσσερα ισόπλευρα τρίγωνα με τις κορυφές τους να συγκλίνουν στο κέντρο. Εσωτερικά των τριγώνων εγγράφονται μικρότερα τρίγωνα σε μπλε και κόκκινη απόχρωση. Στα κενά που προκύπτουν μεταξύ των τριγώνων, εντοπίζουμε συμπλεκόμενα μοτίβα, τετράφυλλα φυτικά κοσμήματα, μικρά τετράγωνα σχήματα που εσωτερικά εγγράφονται μικρότερα τετράγωνα, καθώς και τετράγωνα που κοσμούνται με πλέγμα. Επίσης, όπως μπορούμε να καταλάβουμε από τα ίχνη διακόσμησης περιμετρικά της σύνθεσης, υπήρχε διακοσμητική ταινία με αλυσοειδή πλοχμό.

²⁹² Κουτελλάς, 1998, 66

²⁹³ Κουτελλάς, 1998, 66

²⁹⁴ Κουτελλάς, 1998, 67

Επιγραφή: Στο μπροστινό μέρος του νότιου κλίτους και συγκεκριμένα μπροστά στο κατώφλι, υπάρχει σωζόμενη επιγραφή που αναφέρει :

+ ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΙ ΤΩ Δ(ΟΥΛ)Ω ΑΝΑΤΟΛΙΩ ΤΩ ΚΤΙΣΑΝΤΙ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΙΩΑΝΝΗΝ
ΑΜΗΝ

Δηλαδή, κάποιος με το όνομα Ανατόλιος ήταν ο κτήτορας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Κουτελλάς, 1998, 67, Κουτελλάς, 2007, 197, Πελεκανίδης, 1988, 49

2.1.4 Παλαιοχριστιανική βασιλική, Ταξιάρχης, στην περιοχή Βαθύ

Θέση: Η βασιλική του Ταξιάρχη βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του αρχαίου οχυρού του Έμπολα, στην περιοχή Βαθύ.²⁹⁵

Χρονολόγηση: Β' μισό 6^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁹⁶

Περιγραφή Μνημείου: Πρόκειται για μια μεγάλη τρίκλιτη βασιλική του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. (**Εικ. 20**), όπου τα πλάγια κλίτη της ήταν καμαροσκέπαστα, το κεντρικό υπήρξε ξυλόστεγο και το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την ανέργεση της προήλθε από δομούς

²⁹⁵ Κουτελλάς, 1998, 123

²⁹⁶ Κουτελλάς, 2003, 81

του οχυρού Έμπολα.²⁹⁷ Η βασιλική διαθέτει πεντάπλευρη ασίδα στα ανατολικά, νότιο και βόρειο πρόκτισμα, καθώς και νάρθηκα στα δυτικά.²⁹⁸ Ο νάρθηκας αποτελούταν από δυο ορόφους, διέθετε κτιστή κλίμακα και στο δυτικό και νότιο τοίχος υπήρχαν κτιστά θρανία.²⁹⁹ Επιπλέον, ο παλαιοχριστιανικός ναός είχε τρεις εξωτερικές εισόδους και στα ανατολικά του νότιου προκτίσματος διαμορφωνόταν ένα παρεκκλήσιο με ασίδα.³⁰⁰ Η Αγία τράπεζα και η βάση του πρεσβυτερίου ήταν κατασκευασμένα από μαρμάρινα μέλη με μετόπες και τρίγλυφα.³⁰¹ Μετά την ερήμωση της, όπως διαπιστώθηκε από τον εντοπισμό τάφων, η βασιλική χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως τόπος ταφής των νεκρών.³⁰²

Η ψηφιδωτή διακόσμηση εντοπίζεται στο κεντρικό της κλίτος, ενώ το νότιο ήταν πλακόστρωτο και το βόρειο κλίτος ήταν από πελεκημένο φυσικό βράχο.³⁰³

Ψηφιδωτή Διακόσμηση:

Κεντρικό Κλίτος: Ο ψηφιδωτός διάκοσμος φέρει αρκετή φθορά αλλά μπορούμε να διακρίνουμε αρκετά στοιχεία (**Εικ. 21**). Εδώ το δάπεδο κατακλύζεται από γεωμετρικές και φυτικές συνθέσεις. Το κεντρικό πλαίσιο κυριαρχείται από γεωμετρικά σχήματα, όπως ισοσκελή τρίγωνα με λευκό γέμισμα, λευκά τετράγωνα με πλαίσια που περιέχουν στο εσωτερικό τους συμπλεκόμενα σχέδια, σφαιρικούς τροχούς που δένονται αλυσιδωτά με τετράγωνα σχήματα. Η όλη σύνθεση διαθέτει περιμετρικά ταινία από πολύχρωμο διπλό αλυσοειδή πλοχμό, ο οποίος με την σειρά του πλαισιώνεται από ταινία μαϊάνδρου με τετράγωνα σχήματα ή τετράφυλλα φυτικά μοτίβα στα κενά του. Επιπλέον, στα κενά που υπάρχουν σε όλη τη σύνθεση, διακρίνουμε ρόμβους, φύλλα κισσού, ρόδια και φιάλες.

Ιερό Βήμα : Το σωζόμενο ψηφιδωτό του ιερού βήματος, διακρίνεται για την πολυχρωμία του, καθώς και για τα γεωμετρικά και ζωικά στοιχεία. Παρατηρούμε, λοιπόν, ανάμεσα σε

²⁹⁷ Κουτελλάς, 1998, 123

²⁹⁸ Κουτελλάς, 1998, 123

²⁹⁹ Κουτελλάς, 1998, 123

³⁰⁰ Κουτελλάς, 1998, 125

³⁰¹ Κουτελλάς, 1998, 125

³⁰² Κουτελλάς, 1998, 125

³⁰³ Κουτελλάς, 1998, 123

γεωμετρικά σχήματα και πλοχμούς, την απεικόνιση δύο πολύχρωμων περιστεριών που βρίσκονται σε λευκό βάθος, μέσα σε κύκλους (Εικ. 22).

Βιβλιογραφία : Ατζακά, 2014, 49, Κουτελλάς, 1998, 123, Κουτελλάς, 2003, 81, Κουτελλάς, 2014, 136

2.1.5 Παλαιοχριστιανική βασιλική, Σταυρός, στην περιοχή Βαθύ

Θέση: Η παλαιοχριστιανική βασιλική βρίσκεται στην περιοχή Ταμηλάς και συγκεκριμένα στο σημείο πριν την είσοδο στον οικισμό Βαθύ.³⁰⁴

Χρονολόγηση : Τον 6^ο αιώνα μ.Χ.³⁰⁵

Περιγραφή Μνημείου: Η βασιλική του Σταυρού βρίσκεται στην ίδια κτιριακή ομάδα με το εκκλησάκι του Αγίου Κηρυκού. Η ονομασία της οφείλεται στο εκκλησάκι που υπάρχει στην επιφάνεια της. Φαίνεται ότι κτίστηκε περί το α΄ μισό του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. και πιθανώς αποτελούσε μια τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα, που εσωτερικά χωριζόταν από δυο μαρμάρινες κιονοστοιχίες.³⁰⁶ Παρόλο που δεν σώζεται στην ακέραια μορφή της, υπάρχουν τμήματα των τοίχων της νότιας, ανατολικής και βόρειας πλευράς της, καθώς και κατάλοιπα του αρχιτεκτονικού της διάκοσμου (όπως επιθήματα από αμφικίονες, αμφικίονες, ιωνικά κιονόκρανα, μονολιθικός άμβωνας και τμήματα κίωνων που φέρουν διακόσμηση με ανάγλυφους σταυρούς).³⁰⁷

³⁰⁴ Κουτελλάς, 1998, 138

³⁰⁵ Κουτελλάς, 1998, 139

³⁰⁶ Κουτελλάς, 1998, 140

³⁰⁷ Κουτελλάς, 1998, 140

Μέχρι και σήμερα διατηρούνται τμήματα του ψηφιδωτού διακόσμου των δαπέδων της βασιλικής και εντοπίζονται στο βόρειο και νότιο κλίτος. Η διακόσμηση κυριαρχείται από γεωμετρικά στοιχεία (**Εικ. 23**).

Ψηφιδωτή Διακόσμηση:

Βόρειο Κλίτος: Το ψηφιδωτό δάπεδο σώζεται σε αποσπασματική μορφή (**Εικ. 24**). Όπως μπορούμε να καταλάβουμε, έχουμε μια κεντρική γεωμετρική παράσταση. Παρατηρούμε ορθογώνια πλαίσια που περιέχουν δυο αντικρουστές καμπυλωτές γραμμές και δυο τρίγωνα, τα οποία απεικονίζονται με την βάση τους να βρίσκεται στο κέντρο της νότιας και ανατολικής πλευράς του ορθογωνίου. Έπειτα, διακρίνουμε μικρά τετράγωνα σχήματα που περιέχουν στο κέντρο τους ρόμβους. Η παράσταση διαθέτει περιμετρικά λευκή και μαύρη ταινία. Στο κεντρικό ορθογώνιο (?) πλαίσιο υπάρχουν σηρικοί τροχοί που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά, καθώς και καρδιόσχημα κισσόφυλλα. Το κενό που προκύπτει εξωτερικά του ταινιωτού περιγράμματος, διακοσμείται με ρόμβους που πιθανόν έφεραν στο κέντρο τους σταυρό.

Νότιο Κλίτος: Όπως και στο βόρειο κλίτος, το ψηφιδωτό δάπεδο διατηρείται αποσπασματικό λόγω εκτεταμένης φθοράς (**Εικ. 25**). Παρατηρούμε ποικιλία από γεωμετρικά σχήματα. Πιο συγκεκριμένα, διακρίνουμε ένα ακτινωτό κόσμημα με λευκό γέμισμα και γαλάζιο περίγραμμα, όπου γραμμές που αποτελούν κάθε ακτίνα καταλήγουν να δημιουργούν ένα διαφορετικό γεωμετρικό σχήμα. Έτσι, βλέπουμε ρόμβους και τρίγωνα τα οποία φέρουν γέμισμα με διαφορετικά χρώματα. Έπειτα, υπάρχει ένας μεγάλος ρόμβος με λευκό γέμισμα, που απεικονίζει στο εσωτερικό του γαλάζιο τετράφυλλο κόσμημα. Επίσης, διαφαίνεται τμήμα από έναν σηρικό τροχό. Τέλος, η σύνθεση πλαισιώνεται από λευκές και μαύρες ταινίες.

Βιβλιογραφία: Κουτελλάς, 1998, 139

2.1.6 Παλαιοχριστιανική βασιλική, Παλαιοπαναγιά, στην περιοχή Βαθύ

Θέση : Η Παλαιοπαναγιά βρίσκεται σε ερειπώδη κατάσταση στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας του Βαθύ, ανάμεσα στο οχυρό του Έμπολα και στο φυλάκιο Φυλακές.³⁰⁸

Χρονολόγηση: Τον 6^ο αιώνα μ.Χ.³⁰⁹

Περιγραφή Μνημείου : Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Παλαιοπαναγιάς αποτελεί την μεγαλύτερη σε εκείνη την περιοχή. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική με μεγάλη ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά, με νάρθηκα, με προκτίσματα, με πάνω από μια εισόδους και με βαπτιστήριο. Στην ανατολική πλευρά της αψίδας βρέθηκε κτιστή, υπόγεια και ορθογώνια υδατοδεξαμενή, ενώ στο εσωτερικό του ιερού βήματος εντοπίστηκαν τμήματα του σύνθρονου, η βάση της Αγίας τράπεζας, καθώς και η βάση ενός από τους κίονες του κιβωρίου, η οποία είχε μια κυκλική οπή και λογικά χρησιμοποιήθηκε για την τοποθέτηση των λείψανων κάποιου Αγίου.³¹⁰ Από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη, τα σημαντικότερα είναι οι βάσεις κίωνων, τα κιονόκρανα, οι πεσσίσκοι, τμήματα από τον άμβωνα, οι κίονες, οι αμφικίονες παραθύρων και τα θωράκια από το φράγμα του πρεσβυτέρου.³¹¹

Σύμφωνα με τον ψηφιδωτό διάκοσμο, η Παλαιοπαναγιά (**Εικ. 26**) παρουσιάζει πάνω από μία οικοδομικές φάσεις. Η 1^η οικοδομική φάση ανάγεται στις αρχές του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., όπου μετά τον ισχυρό σεισμό του 554 μ.Χ. ξανακτίζεται.³¹² Έπειτα από την ερείωσή της, κατά το α' μισό του 7^{ου} αιώνα μ.Χ., θα χρησιμοποιηθεί ως τόπος ταφής των νεκρών.³¹³ Η ψηφιδωτή διακόσμηση κυριαρχεί στο κεντρικό και νότιο κλίτος, καθώς και στο βαπτιστήριο.

³⁰⁸ Κουτελλάς, 1998, 143

³⁰⁹ Κουτελλάς, 1988, 144

³¹⁰ Κουτελλάς, 1998, 143

³¹¹ Κουτελλάς, 1998, 144

³¹² Κουτελλάς, 1998, 144

³¹³ Κουτελλάς, 1998, 144

Ψηφιδωτή Διακόσμηση:

Κεντρικό Κλίτος: Εδώ το ψηφιδωτό δεν σώζεται ακέραιο και κατακλύζεται από γεωμετρικά σχέδια. Σε λευκό βάθος απεικονίζονται δύο μεγάλα τετράγωνα, τα οποία φέρουν στο εσωτερικό τους φέρουν διαφορετική διακόσμηση. Στο ένα απεικονίζεται ένα πολύχρωμο συμπλεκόμενο κόσμημα, σαν τέσσερις μικρούς σηρικούς τροχούς ενωμένους μεταξύ τους αλυσιδωτά. Στο κέντρο των τροχών και του κοσμήματος διακρίνεται από ένας σταυρός. Στο άλλο τετράγωνο δεν είναι εμφανής η όλη διακόσμηση. Παρόλα αυτά, είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε την ύπαρξη ενός τύπου οκταγωνικού αστεριού όπου το κέντρο του είναι κυκλικό και περιέχει ένα δυσδιάκριτο σχέδιο. Στις τέσσερις γωνίες αυτού του τετραγώνου απεικονίζεται ένα μικρό τετράγωνο εκάστοτε. Άλλα διακοσμητικά σχέδια που απεικονίζονται είναι πολύχρωμα συμπλεκόμενα ή ακτινωτά γεωμετρικά κοσμήματα. Σε όλη τη σύνθεση κυριαρχούν σχέδια τύπου μαϊανδρού με μαύρο χρώμα. Σε ένα άλλο τμήμα του κεντρικού κλίτους έχουμε τμήμα ψηφιδωτού (**Εικ. 27**) με σηρικούς τροχούς που ενώνονται, με λευκό βάθος. Τέλος, το αποσπασματικό ψηφιδωτό (**Εικ.28**) χρονολογείται στην 2η οικοδομική φάση και απεικονίζει ταινία από πλοχμό και τμήματα από κλαδιά κισσόφυλλων.

Νότιο Κλίτος: Το ψηφιδωτό δάπεδο του νότιου κλίτους (**Εικ. 29**) σώζεται σε αποσπασματική μορφή και χρονολογείται στην πρώτη οικοδομική φάση, δηλαδή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.,³¹⁴ και αποτελείται από μια κεντρική σύνθεση με σηρικούς τροχούς που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά. Στο κέντρο των σηρικών τροχών απεικονίζονται διάφορα διακοσμητικά στοιχεία, όπως τετράφυλλα κοσμήματα και ρόδα. Στα κενά μεταξύ των τροχών καταλαβαίνουμε την ύπαρξη γεωμετρικών σχημάτων, καθώς στην προκειμένη περίπτωση λόγω φθοράς διακρίνουμε μονάχα έναν ρόμβο. Η κεντρική παράσταση πλαισιώνεται από λευκούς ρόμβους με διαφορετικό χρωματικό γέμισμα. Στην 2η οικοδομική φάση της βασιλικής χρονολογείται το απόσπασμα ψηφιδωτού του νότιου κλίτους (**Εικ. 30**), όπου σε λευκό βάθος απεικονίζονται σε παρατακτική σειρά κεραμιδί ρόμβοι, οι οποίοι φέρουν στον κέντρο τους ομόκεντρο κύκλο. Προφανώς, αφορά την ταινία που διακοσμούσε περιμετρικά τη παράσταση, η οποία δεν σώζεται.

³¹⁴ Κουτελλάς, 1998, 144

Βαπτιστήριο: Το ψηφιδωτό δάπεδο στον χώρο του βαπτιστηρίου (μοναδική βασιλική στην Κάλυμνο με βαπτιστήριο), το οποίο οικοδομήθηκε στα βορειοανατολικά (**Εικ. 31**), κατά την 4η οικοδομική φάση της βασιλικής (**Εικ. 32**).³¹⁵ Το ψηφιδωτό δεν σώζεται ακέραιο αλλά σε αποσπασματική μορφή. Διακρίνουμε μονάχα κλαδιά με καρδιάσχημα κισσόφυλλα σε λευκό βάθος.

Βιβλιογραφία : Κουτελλάς, 1998, 144, Κουτελλάς, 2003, 82, Κουτελλάς, 2014, 136, Κουτελλάς, 2021, 258, Πελεκανίδης, 1988, 50

2.1.7 Παλαιοχριστιανική βασιλική του Βαθύ, στο οικόπεδο Χαλκίτη

Θέση: Η βασιλική βρίσκεται στην νότια πλευρά του λιμανιού Ρίνα, στο οικόπεδο του Χαλκίτη του οικισμού Βαθύ.³¹⁶

Χρονολόγηση : Τον 6^ο αιώνα μ.Χ.³¹⁷

Περιγραφή Μνημείου: Δυστυχώς, από την παλαιοχριστιανική βασιλική σώζονται μονάχα τα θεμέλια και όπως φαίνεται γνώρισε δυο κύριες οικοδομικές φάσεις. Η 1^η οικοδομική φάση χρονολογείται στις αρχές του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. και η 2^η αφορά την επισκευή της μετά από

³¹⁵ Κουτελλάς, 2021, 262

³¹⁶ Κουτελλάς, 1998, 134

³¹⁷ Κουτελλάς, 1998, 135

τον μεγάλο σεισμό του 554 μ.Χ.³¹⁸ Σύμφωνα με την κάτοψη των θεμελίων, η βασιλική ήταν τρίκλιτη και διέθετε δυο αψίδες στα ανατολικά. Γενικά, η βασιλική (**Εικ. 33**) αυτή είχε μια ιδιαιτερότητα. Λόγω της ιδιαιτερότητας του εδάφους, καθώς κτίστηκε σε μια κατηφορική πλαγιά, το νότιο κλίτος αποτελούσε ξεχωριστό παρεκκλήσι, επειδή το δάπεδο του βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο από τα υπόλοιπα κλίτη και φυσικά διέθετε διαχωριστικό τοίχο.³¹⁹ Επιπλέον, στο παρεκκλήσιο, στον νάρθηκα και στο κεντρικό κλίτος σώζονται κτιστά θρανία, ενώ στους τοίχους της βασιλικής υπάρχουν δείγματα τοίχου με σοβά που εμφανίζουν τοιχογραφικό διάκοσμο.³²⁰ Το ψηφιδωτό της βασιλικής εντοπίζεται στο νότιο κλίτος ή για να το θέσουμε καλύτερα, στο δάπεδο του παρεκκλησίου.

Ψηφιδωτή Διακόσμηση:

Νότιο Κλίτος : Δυστυχώς, το σωζόμενο τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου είναι αρκετά αποσπασματικό (**Εικ. 34**). Τα χρώματα που κυριαρχούν είναι το μαύρο (για τα περιγράμματα), το κόκκινο και το λευκό. Παρατηρούμε σηρικούς τροχούς που στο κέντρο τους φέρουν γεωμετρικά σχήματα, όπως ο ρόμβος, ο σταυρός και οι τεθλασμένες γραμμές. Οι σηρικοί τροχοί δίνουν την εντύπωση ότι δένονται αλυσιδωτά με την λευκή ταινία που πλαισιώνει το περίγραμμα της σύνθεσης. Την όλη γεωμετρική παράσταση πλαισιώνει ταινία αλυσοειδούς πλοχμού.

Βιβλιογραφία: Κουτελλάς, 1998, 134-135, Κουτελλάς, 2003, 79

³¹⁸ Κουτελλάς, 1998, 135

³¹⁹ Κουτελλάς, 1998, 134

³²⁰ Κουτελλάς, 1998, 135

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

3.1 ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Έχοντας ως γνώμονα τα ψηφιδωτά δάπεδα που παρουσιάστηκαν στον παραπάνω κατάλογο, είμαστε σε θέση να καταλάβουμε την μοναδικότητα της τέχνης της ψήφωσης. Ειδικότερα, την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, στην οποία ανήκουν τα προαναφερόμενα τεχνήματα που κοσμούσαν τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου, παρατηρείται η εκτενής χρήση των ψηφιδωτών ως μέσο διακόσμησης των δαπέδων αυτών των εκκλησιαστικών κτιρίων. Εξετάζοντας ένα προς ένα τα ιδιαίτερα δημιουργήματα στον κατάλογο, αντιλαμβανόμαστε τη δυναμική του ψηφιδωτού ως τέχνη, η οποία συγκρατεί τους βασικούς κανόνες έκφρασης, με τον εκάστοτε τόπο να ενστερνίζεται ή να απορρίπτει στοιχεία και μοτίβα, χωρίς να περιορίζεται αλλά εξελίσσεται σε κάτι νέο που αντικατοπτρίζει τις αντιλήψεις ή το γούστο τους.

Το ιδιαίτερο ναυτικό νησί του Αιγαίου, η Κάλυμνος, ήδη από την Παλαιοχριστιανική περίοδο παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη, κάτι το οποίο μαρτυρούν οι σημαντικότεροι οικισμοί της που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση από τα θαλάσσια ύδατα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η άμεση διευκόλυνση των ταξιδιών, των μετακινήσεων, αλλά και της συστηματικής διεξαγωγής του εμπορίου.³²¹ Ένας από τους πιο σημαντικούς παρουσιάζεται ο οικισμός Βαθύ, ο οποίος βρισκόταν απέναντι από τις Μικρασιατικές ακτές.³²² Εύλογα, λοιπόν, συμφωνούμε με την άποψη ότι χάρις το θαλάσσιο προνόμιο, τα ψηφιδωτά δάπεδα της Καλύμνου έχουν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από άλλους πολιτισμούς, κυρίως της Ανατολής, αφού όπως θα φανεί παρακάτω, παρουσιάζουν μια στενή εικονογραφική συγγένεια με εκείνες τις περιοχές. Βέβαια, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν έχει βρεθεί κάποια ένδειξη ότι υπήρχε κάποιο τοπικό εργαστήριο. Πιστεύεται ότι τα ψηφιδωτά της Καλύμνου φιλοτεχνήθηκαν από εργαστήριο ψηφοθετών της γειτονικής Κω, αφού στα Δωδεκάνησα γνωρίζουμε μονάχα δύο

³²¹ Κουτελλάς, 2003, 76

³²² Zisimu, 2014, 179

ονόματα ψηφοθετών, του Δωροθέου και του Ευτυχίου, τα οποία βρίσκονται σε αφιερωματικού τύπου επιγραφή στη βασιλική Καρδάμαινα της Κω.³²³ Επιπλέον, δεν πρέπει να λησμονούμε, ότι από την αρχαιότητα τα δυο αυτά νησιά μεταξύ τους απέκτησαν ισχυρούς δεσμούς. Γενικά, στη τεχνοτροπία και στο θεματολόγιο, η Κάλυμνος παρουσιάζει αρκετά κοινά σημεία με την Κω αλλά και την Αστυπάλαια,³²⁴ όπως μαρτυρούν οι συγκλονιστικές ομοιότητες μεταξύ τους.

Ξεκινώντας την εικονογραφική ανάλυση, θεμιτό θα ήταν να προσδιορίσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά θεματικά μοτίβα που συναντήσαμε στα ψηφιδωτά δάπεδα του καταλόγου:

A) Γεωμετρικές συνθέσεις, όπως πλοχμοί, σπειρομαϊάνδροι, συμπλεκόμενοι σφηρικοί τροχοί, σταυροί τύπου Μάλτας, διάφορα σχήματα εγγεγραμμένα σε κύκλους ή τετράγωνα, γεωμετρικά σχήματα (τετράγωνα, ρόμβοι κ.α.).

B) Ζωικές μορφές από τη ξηρά και τη θάλασσα, όπως ψάρια, δελφίνια, λιοντάρια, σκυλιά, καμήλες, λεοπαρδάλεις, πάνθηρες, λαγός, ελάφια, περιστέρια, κ.α.

Γ) Φυτικό βασίλειο, όπως δέντρα, καρποί, βλαστοί, ρόδα, κισσόφυλλα, θάμνοι, τετράφυλλα, κ.α.

Με την χρήση όλων των παραπάνω, οι ψηφοθέτες προσπαθούσαν να αποδώσουν όσο καλύτερα γινόταν τον φυσικό κόσμο, επηρεασμένοι από κυρήγματα, ιερές γραπτές πηγές, την αντίληψη τους, το γούστο τους και φυσικά δεν πρέπει να παραλήψουμε την πιθανή ύπαρξη τετραδίων σχεδίων. Στα τετράδια σχεδίων, μάλλον υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός παραστάσεων (εικονιστικών, γεωμετρικών) και ίσως κάθε εργαστήριο να ήταν εφοδιασμένο με αυτά, για να αντλούν τα θέματα τους.³²⁵

Η παράσταση του φυσικού τοπίου εκτελείται μέσα σε μεγάλο ορθογώνιο παραλληλόγραμμο σχήμα, σαν έμβλημα ή πίνακα και περιβάλλεται από μαύρη ταινία, μιμούμενη το πλαίσιο μιας

³²³ Ατζακά, 2014, 42

³²⁴ Κόλλιας, 1994, 27

³²⁵ Ατζακά, 2011, 80

πραγματικής εικόνας.³²⁶ Όλες οι συνθέσεις προβάλλονται σε ένα ουδέτερο λευκό βάθος, μια τεχνική η οποία εφαρμόστηκε ήδη από τον 3^ο αιώνα μ.Χ.³²⁷ Είναι γεγονός ότι τον 5^ο – 6^ο αιώνα μ.Χ., υπάρχει μια γενικευμένη τάση να δημιουργούνται εικονιστικές παραστάσεις γεμάτες με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Έτσι, παρατηρούμε τον γεωμετρικό διάκοσμο να παρουσιάζει μια δυναμική και να αποτελεί την κατεξοχήν επιλογή για αρκετά μεγάλο διάστημα.³²⁸ Στον Άγιο Ιωάννη, της περιοχής Μελιτσάχα (5^{ος} αι. μ.Χ.), το ψηφιδωτό του νάρθηκα φέρει επαναλαμβανόμενες γεωμετρικές συνθέσεις και παρατηρούμε ότι οι ψηφοθέτες δεν ήθελαν να υπάρχουν κενά, με αποτέλεσμα να τα γεμίζουν με ποικίλα σχήματα. Κύρια χαρακτηριστικά του ψηφιδωτού, είναι οι συμπλεκόμενοι τροχοί που κόμβωνται μεταξύ τους, τα επαναλαμβανόμενα γεωμετρικά σχήματα και τα εφαπτώμενα τετράκτινα αστέρια που στο κέντρο τους εγγράφονται διάφορα σχήματα. Πολλές ομοιότητες με αυτό παρουσιάζει το ψηφιδωτό σε μια τρίκλιτη βασιλική στην βορειοανατολική Αλικαρνασσό, στην περιοχή Τορβα,³²⁹ που χρονολογείται περί το 463 μ.Χ.³³⁰ Στο βόρειο κλίτος του ναού (**Εικ. 35**), απεικονίζονται σχεδόν πανομοιότυπα τα τετράκτινα αστέρια με εγγεγραμμένο τετράγωνο στο κέντρο που φέρει στο εσωτερικό τον λεγόμενο κόμπο του Σολωμόντα και τα κενά συμπληρώνονται με διάφορα γεωμετρικά σχήματα, ενώ διακρίνουμε τον βλαστό με τα καρδιόσχημα φύλλα να πλαισιώνουν τη σύνθεση. Στο νότιο κλίτος (**Εικ. 36**) διακρίνουμε και ένα μεγάλο συμπλεκόμενο κόσμημα με κύκλους που καταλαμβάνει σχεδόν όλο το πλαίσιο και το οποίο είναι πολύ κοινό μοτίβο.³³¹ Παρόμοιο εικονογραφικό μοτίβο εντοπίζουμε σε υστερορωμαϊκή βίλα στην Αλικαρνασσό. Το δωμάτιο 3 φέρει ψηφιδωτό δάπεδο (**Εικ. 37**) με το εικονογραφικό θέμα των εφαπτόμενων τετράκτινων αστεριών με εγγεγραμμένο τετράγωνο που φέρει στο εσωτερικό διάφορα συμπλεκόμενα σχήματα, όπως τον κόμπο του Σολωμόντα.³³² Ερχόμενοι στα νησιά του Αιγαίου, η Αστυπάλαια παρουσιάζει πολλά κοινά με τον Άγιο Ιωάννη. Συγκεκριμένα, στο δάπεδο του κεντρικού κλίτους της βασιλικής των Αγίων Αναργύρων (τέλη 5^{ου} – αρχές 6^{ου} αι. μ.Χ.)³³³ παρατηρείται παρόμοια γεωμετρική σύνθεση με τα τετράκτινα αστέρια, όπου αντί για συμπλεκόμενα σχήματα έχουν κοντά στις κορυφές τους

³²⁶ Ατζακά, 2005, 100

³²⁷ Ατζακά, 2013, 51

³²⁸ Ατζακά, 2011, 394

³²⁹ Κουτελλάς, 2014, 298

³³⁰ Ozet, 2009, 74

³³¹ Ozet, 2009, 79

³³² Parrish, 2001, 347

³³³ Πελεκανίδης, 1988, 48

καρδιόσχημα κισσόφυλλα (**Εικ. 38**). Το ίδιο θέμα συναντάμε και στη βασιλική του Αγίου Βασιλείου στην περιοχή Λειβάδι της Αστυπάλαιας (**Εικ. 39**), αλλά και στην βασιλική Ε της περιοχής Κνίδου στην Τουρκία (**Εικ. 40**). Στον Άγιο Στέφανο της περιοχής Κέφαλος στην Κω, στον νάρθηκα της νότιας βασιλικής (β' μισό 5^{ου} αι. μ.Χ.)³³⁴ το ψηφιδωτό απεικονίζει μια λίγο διαφορετική τεχνοτροπική απόδοση. Στο εσωτερικό δυο μεγάλων οκτάγωνων σχημάτων απεικονίζονται τα επαπτόμενα τετράκτινα αστέρια, που στο κέντρο τους φέρουν ένα τετράγωνο και εικονίζονται πτηνά με διαφορετικό προσανατολισμό με τη συνοδεία ενός μικρού βλαστού με φύλλα. Τα κενά που προκύπτουν διαγώνια, φέρουν μικρότερα τετράγωνα (**Εικ. 41**).

Ιδιαίτερο και προσφιλέθ θεμα, που φαίνεται να προτιμήθηκε σε μεγάλο βαθμό, είναι οι συμπλεκόμενοι κύκλοι που κόμβωνται μεταξύ τους ή με άλλα σχήματα και το παρατηρήσαμε σχεδόν σε όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα που εξετάσαμε στον κατάλογο. Το εντοπίζουμε από την προκλασική εποχή με την βασική του μορφή να παραμένει σταθερή έως και τα βυζαντινά χρόνια³³⁵ και ιδιαίτερα την Πρωτοβυζαντινή περίοδο παρατηρούμε μια ποικιλία στη χρήση του. Το θέμα αυτό το διακρίνουμε στην Παλαιοπαναγιά του Βαθύ στο κεντρικό κλίτος της Α' φάσης, στον νάρθηκα του Αγίου Ιωάννη στο Μελιτσάχα, στο βόρειο κλίτος του Σταυρού στο Βαθύ, στο σωζόμενο τμήμα της βασιλικής στο οικόπεδο Χαλκίτη και στο κεντρικό κλίτος του Ταξιάρχη. Για παράδειγμα, στον νάρθηκα του Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα, το ψηφιδωτό κοσμείται με γεωμετρική παράσταση συμπλεκόμενων σφαιρικών τροχών που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά και στο κέντρο τους εγγράφονται άλλα γεωμετρικά σχήματα, όπως ρόμβοι, κύκλοι, τετράγωνα κ.α. Στα κενά που προκύπτουν μεταξύ των τροχών συμπληρώνονται τετράγωνα, τεταρτημόρια και σταυροί. Στο βόρειο κλίτος της βασιλικής Σκανδαρίου στη Κω (τέλη 5^{ου} – Α' ήμισυ 6^{ου} αι. μ.Χ.),³³⁶ απεικονίζεται παραπλήσιο θέμα (**Εικ. 42**). Αντίστοιχη εικονογραφική διακόσμηση παρατηρείται στο βόρειο πρόκτισμα της βασιλικής του Αγίου Παύλου στη Κω (τέλη 5^{ου} – αρχή 6^{ου} αι. μ.Χ.),³³⁷ όπου οι συμπλεκόμενοι πλογομοειδής τροχοί κόμβωνται μεταξύ τους και φέρουν στο κέντρο τους συμπλεκόμενα κοσμήματα ή αγγεία εκατέρωθεν καρδιόσχημων κισσόφυλλων. Στα κενά που υπάρχουν ανάμεσα τους απεικονίζονται σχήματα, κισσόφυλλα και συμπλεκόμενες συνθέσεις

³³⁴ Πελεκανίδης, 1988, 66

³³⁵ Μιχαηλίδου, 1993, 20

³³⁶ Πελεκανίδης, 1988, 74

³³⁷ Πελεκανίδης, 1988, 69

(**Εικ. 43**). Παραπλήσιο θεωρείται και το ψηφιδωτό του νότιου προκτίσματος της βασιλικής του Αγίου Στεφάνου στη Κω (Β' ήμισυ 5^{ου} αι. μ.Χ.)³³⁸ με τις συμπλεκόμενες γεωμετρικές συνθέσεις στο κέντρο των σηρικών τροχών. Άλλη αντιπροσωπευτική χρήση του σηρικού τροχού διακρίνεται στον νάρθηκα της βασιλική της Αγίας Σοφίας στη Κάλυμνο, όπου οι συμπλεκόμενοι σηρικοί τροχοί κόμβωνται με τετράγωνα ή ορθογώνια παραλληλόγραμμα σχήματα, στα οποία απεικονίζονται ζωικές μορφές ή γεωμετρικά σχήματα. Κάτι τέτοιο συναντάμε σε μια από τις μεγαλύτερες βασιλικές στα Δωδεκάνησα, και συγκεκριμένα στο νοτιοανατολικό πρόκτισμα της βασιλικής Χατζηανδρέου στη Ρόδο³³⁹ (**Εικ. 44**). Βέβαια, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι συμπλεκόμενοι κύκλοι ενώνονται με τρόπο που να δημιουργούν τετράφυλλα κοσμήματα, όπως παρατηρήσαμε στον Ταξιάρχη, αλλά και στη βασιλική Παρθένη της Λέρου (**Εικ. 45**), Ρόδος (**Εικ. 46**). Μια διαφορετική εικονογραφική προσέγγιση σε σχέση με τους συμπλεκόμενους τροχούς, εντοπίζεται στην βόρεια Ιορδανία. Το εκκλησιαστικό κτίσμα Ras Ed – Deis που χρονολογείται περί το 599 / 600 μ.Χ.,³⁴⁰ φέρει ψηφιδωτή διακόσμηση με σβάστικα / μαιάνδρο στο δάπεδο του ιερού. Ειδικότερα, όπως παρατηρούμε από το αποσπασματικό τμήμα (**Εικ. 47**), η κεντρική σύνθεση αποτελείται από οκτάγωνα που έχουν δημιουργηθεί από την ένωση τεσσάρων σβάστικων / μαιάνδρων και φέρουν στο κέντρο τους ρόμβους. Αυτή η διακόσμηση συναντάται σε πολλές περιοχές της Ιορδανίας και θυμίζει παραλλαγή των αλληλένδετων σηρικών τροχών. Κατά συνέπεια, όλοι αυτοί οι πολυπληθείς συνδυασμοί των γεωμετρικών μοτίβων που αναφέρθηκαν μαζί με την βοήθεια των χρωμάτων, δημιουργούσαν την εντύπωση ότι επρόκειτο για πολύχρωμους τάπητες.³⁴¹

Επόμενο θέμα που γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλές κατά τον 6^ο αιώνα, είναι οι βλαστοί που φέρουν πάνω τους τα κισσόφυλλα.³⁴² Γενικά, τα εντοπίζουμε σε καρδιάσχημη απόδοση και μαζί με τον πολύχρωμο αλυσιδωτό πλοχμό ή τον σπειρομαϊάνδρο χρησιμοποιείται κυρίως ως διακοσμητική ταινία για να πλαισιώνει τις συνθέσεις. Υπάρχουν και περιπτώσεις που εκτός από τον ρόλο αυτό, λαμβάνουν και άλλη μορφή, δηλαδή να εκφύονται σαν βλάστηση από αγγεία (συνήθως κάνθαρο) ή να υπάρχουν ως μεμονωμένα διακοσμητικά στοιχεία. Στο κεντρικό

³³⁸ Πελεκανίδης, 1988, 66

³³⁹ Ζάρρας, 2014, 81

³⁴⁰ Al- Muhelsen & Nassar, 2014, 87

³⁴¹ Παλιούρα, 1979, 102

³⁴² Μιχαηλίδου, 1993, 21

κλίτος της Αγίας Σοφίας της Καλύμνου εντοπίζουμε τον βλαστό με τα καρδιόσχημα κισσόφυλλα στο πλαίσιο της σύνθεσης, με τον βλαστό να μην αποδίνεται με μια απλή κυματοειδή γραμμή αλλά παρουσιάζεται πιο περίτεχνη. Το ίδιο συμβαίνει και στο αποσπασματικό ψηφιδωτό του βαπτιστηρίου της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ. Επίσης, στον κυρίως ναό της βασιλικής Παρθένι της Λέρου, απλώνεται ο βλαστός με τα καρδιόσχημα κισσόφυλλα και αγκαλιάζει περιμετρικά την δυσδιάκριτη παράσταση. Περίτεχνος αποδίδεται και ο βλαστός με τα κισσόφυλλα (**Εικ. 48**) στο κεντρικό κλίτος της Βασιλικής Α' Χερσονήσου στην Κρήτη (τέλη 5^{ου} – αρχές 6^{ου} αι. μ.Χ.)³⁴³ Τέλος, στην τρίκλιτη βασιλική Tell Amarna στη Συρία,³⁴⁴ ο απλός κυματοειδής βλαστός με τα κισσόφυλλα πλαισιώνουν την κεντρική σύνθεση του βόρειου παστοφόριου (**Εικ. 49**). Αντίθετα, στο ψηφιδωτό του βόρειου και νότιου κλίτους του Χριστού της Ιερουσαλήμ τα καρδιόσχημα κισσόφυλλα αποτελούν συμπληρωματικά στοιχεία της παράστασης, δηλαδή χρησιμοποιούνται για το φύλλωμα των δέντρων και των θάμνων. Επίσης, στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του Σταυρού διακρίνουμε ένα μεμονωμένο κισσόφυλλο στην γωνία της κεντρικής εικόνας. Παραπλήσια του θεματικού αυτού στοιχείου εντοπίζουμε στην βασιλική Καρέκλη της Αστυπάλαιας (5^{ος} αι. μ.Χ.)³⁴⁵ με τα κισσόφυλλα να δηλώνουν την βλάστηση που ξεχειλίζει από το αγγείο (**Εικ. 50**). Στο ιερό βήμα της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου Υψηλομετώπου στην Λέσβο (β' ήμισυ 6^{ου} αι. μ.Χ.),³⁴⁶ έχουμε πάλι την βλάστηση που εκφύεται σε αγγείο, όπου εκατέρωθεν του αγγείου απεικονίζονται δύο παγώνια. αλλά και την χρήση των κισσόφυλλων ως συμπληρωματικό κόσμημα μέσα σε ορθογώνιο διάχωρο (**Εικ. 51**). Αντίστοιχο θέμα συναντάμε στο ψηφιδωτό του βορείου προκτίσματος στην βασιλική του Αγίου Παύλου στη Κω και στη βασιλική παρά του Ωδείου Κω (**Εικ. 52**).

Συνεχίζοντας, τα ψηφιδωτά δάπεδα στον Χριστό της Ιερουσαλήμ και στην Αγία Σοφία είναι τα μοναδικά στην Κάλυμνο που διακοσμούνται με συνθέσεις που φέρουν ως κυρίαρχο στοιχείο τις ζωικές μορφές και περιλαμβάνουν ζώα της ξηράς και της θάλασσας. Σημαντικός γνώμονας για να ξεχωρίσουμε την τάση που επικρατούσε την εξεταζόμενη περίοδο είναι ο τρόπος διάταξης με τον οποίο οι ψηφοθέτες διατάσσουν τις μορφές στο ψηφιδωτό, καθώς και

³⁴³ Πελεκανίδης, 1988, 111

³⁴⁴ Ατζακά, 2011, 102

³⁴⁵ Πελεκανίδης, 1988, 46

³⁴⁶ Πελεκανίδης, 1988, 134

το είδος των ζώων που επέλεξαν να εντάξουν στην παράσταση. Ειδικότερα, στον Χριστό της Ιερουσαλήμ οι ζωικές παραστάσεις εντοπίζονται στο βόρειο και στο νότιο κλίτος, καθώς και στο πρόκτισμα. Στα κλίτη οι ζωικές μορφές βρίσκονται σε κίνηση και διατάσσονται ελεύθερες σε φυσικό τοπίο, περιτριγυρισμένες από βλαστούς με κισσόφυλλα, δέντρα, θάμνους, ποτάμι κλπ. Σε αυτό το σημείο να υπογραμμίσουμε ότι η χρήση θεμάτων από την φύση ίσως εξυπηρετεί στο να μπορέσουν οι ψηφοθέτες να απεικονίσουν τα θαύματα της δημιουργίας, τονίζοντας την χριστιανική τους σημασία.³⁴⁷ Ο συνδυασμός των χρωμάτων, του φυσικού τοπίου και των ζώων (ήμερα και άγρια) προφανώς αντανακλούσαν την άποψη τους για την μορφή του παραδείσου. Ο συγκεκριμένος, λοιπόν, τρόπος ελεύθερης διάταξης των ζώων σε φυσικό τοπίο και με διάφορες κατευθύνσεις, φαίνεται ότι έχει περισσότερο στενές επιρροές από περιοχές της Συρίας, της Ιορδανίας και άλλες περιοχές της Ανατολής. Είναι κοινά αποδεκτό ότι η Συρία κατά τη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής εποχής ήταν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής ψηφιδωτών και λόγω των μετακινήσεων και κυρίως της γεωγραφικής γειννίας, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την αισθητική αντίληψη των νησιών του Αιγαίου.³⁴⁸ Για παράδειγμα, το ψηφιδωτό δάπεδο στην εκκλησία του Φωτίου της Huarte στη Συρία (483 μ.Χ.)³⁴⁹ φέρει εικονογραφική παράσταση ενός φυσικού τοπίου με ποικίλα ζώα σε λευκό βάθος, να κινούνται ελεύθερα (**Εικ. 53**). Σε ένα ακόμα στενό παράλληλο από βασιλική της περιοχής της βόρειας Συρίας (**Εικ. 54**), έχουμε ελεύθερη διάταξη των ζωικών μορφών που κινούνται σε διάφορες κατευθύνσεις, όπως και στη βασιλική της Malatya στη Τουρκία (**Εικ. 55**) και σε ψηφιδωτό του Μεγάλου παλατιού στην Κωνσταντινούπολη (**Εικ. 56**). Επίσης, στη βασιλική Girmil στη βόρεια Ιορδανία (591 μ.Χ.)³⁵⁰ διαδραματίζεται μέσα σε φυσικό τοπίο μια καθημερινή σκηνή, στην οποία οι μορφές που την αποτελούν κινούνται ελεύθερες στο χώρο. Παρατηρούμε (**Εικ. 57**) διασκορπισμένα δέντρα, όπου σε κάποια από αυτά έχουν σκαρφαλώσει άνθρωποι για να μην τους κατασπαράξουν τα λιοντάρια. Εικονίζονται ήμερα ζώα, όπως ο σκύλος και τα πρόβατα (?) ενώ διάσπαρτα εντοπίζουμε φύλλα κληματαριάς με σταφύλια, τα οποία πιθανώς συμβολίζουν την θεία ευχαριστία. Ο ίδιος τρόπος διάταξης συναντάται στην οικία του κυνηγιού του Worcester στη Δάφνη της Συρίας (αρχές 6^{ου} αι. μ.Χ.)³⁵¹ με όλες τις μορφές να κινούνται ελεύθερα στον χώρο και προς διαφορετικές κατευθύνσεις

³⁴⁷ Rodley, 2010, 38

³⁴⁸ Ατζακά, 2014, 52

³⁴⁹ Peppard, 2014, 169

³⁵⁰ Mohammad, 2020, 410

³⁵¹ Ατζακά, 2019, 80

(**Εικ. 58**).³⁵² Στον ελλαδικό χώρο, σε τρίκογγο κτίριο της Μητροπόλεως Γόρτυνος στη Κρήτη (5^{ος} αι. μ.Χ.),³⁵³ η κεντρική σύνθεση περιλαμβάνει ποικιλία πτηνών και φυτών διαταγμένα ελεύθερα σε ένα ανθισμένο τοπίο (**Εικ. 59**). Επίσης, στη βασιλική Λάμπας στην Κρήτη (β' ήμισυ 5^{ου} αι. μ.Χ.)³⁵⁴ το κύριο θέμα του ψηφιδωτού είναι το κυνήγι ανάμεσα σε ανθρώπινες και ζωικές μορφές, ελεύθερες σε φυσικό περιβάλλον (**Εικ. 60**).

Στον αντίποδα, στο νοτιοδυτικό πρόκτισμα του Χριστού της Ιερουσαλήμ και στα ψηφιδωτά του νάρθηκα και του νότιου κλίτους της Αγίας Σοφίας, οι μορφές δεν απεικονίζονται ελεύθερα αλλά περιορισμένες μέσα σε τετράγωνα ή σε ορθογώνια διάχωρα, φανερώνοντας την έντονη επιθυμία των ψηφοθετών να κατακερματίζουν μια επιφάνεια σε μικρότερα τμήματα.³⁵⁵ Το ίδιο παρατηρούμε στο κτίριο μπροστά από τα προπύλαια Ιερού στη Κω (6^{ος} αι. μ.Χ.)³⁵⁶ όπου μέσα σε τετράγωνα διάχωρα απεικονίζονται διάφορα ζώα κ.α., τα οποία είναι σε κίνηση και τα σώματα τους είναι τοποθετημένα σε διάφορες κατευθύνσεις (**Εικ. 61**). Επίσης, στο νότιο κλίτος της βασιλικής του Σκανδαρίου στη Κω (τέλος 5^{ου} – ήμισυ 6^{ου} αι. μ.Χ.)³⁵⁷ απεικονίζονται μέσα σε ορθογώνια διάχωρα τέσσερα ζώα από τα οποία τα δυο παρουσιάζονται σε κίνηση, ενώ τα άλλα δύο είναι στάσιμα και βρίσκονται όλα στην ίδια κατεύθυνση (**Εικ. 62**). Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί, ότι η βασιλική του Αγίου Ιωάννη στο Μαστιχάρη της Κω (525-550 μ.Χ.)³⁵⁸ φαίνεται ότι έχει αρκετά παρόμοια τεχνοτροπική απόδοση των μορφών, κάτι που μας επιβεβαιώνει για ακόμη μια φορά την άποψη ότι τα ψηφιδωτά του Χριστού της Ιερουσαλήμ φιλοτεχνήθηκαν από το αντίστοιχο εργαστήριο στην Κω. Στο βόρειο, λοιπόν, κλίτος της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη, μέσα σε ορθογώνια διάχωρα απεικονίζονται ζώα σε έντονη κίνηση (**Εικ. 63**) και θυμίζουν πολύ τα ζώα στα δάπεδα της Καλύμνου. Στην Ιορδανία παρατηρούμε πάλι την χρήση του κατακερματισμού της επιφάνειας του εδάφους. Πιο συγκεκριμένα, στο ψηφιδωτό του νότιου κλίτους της βασιλικής Πέτρα στην Ιορδανία (τέλη 5^{ου} – α' μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.)³⁵⁹ μέσα σε τετράγωνα διάχωρα, αλλά και στο εσωτερικό των συμπλεκόμενων σηρικών τροχών, απεικονίζονται διάφορα ζώα, σκηνές από την καθημερινή

³⁵² Ατζακά, 2019, 80

³⁵³ Πελεκανίδης, 1988, 108

³⁵⁴ Πελεκανίδης, 1988, 118

³⁵⁵ Ατζακά, 2014, 46

³⁵⁶ Πελεκανίδης, 1988, 75

³⁵⁷ Πελεκανίδης, 1988, 74

³⁵⁸ Πελεκανίδης, 1988, 73

³⁵⁹ Ατζακά, 2019, 77

ζωή, καθώς και προσωποποιήσεων (**Εικ. 64**).³⁶⁰ Ενδιαφέρον προκαλεί η παράσταση σε μια αρχοντική οικία, στη Lydda του Ισραήλ (τέλη 3^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ.),³⁶¹ όπου μέσα σε εννιά εξάγωνα και σε δυο τραπεζοειδή σχήματα εικονίζονται διάφορα ζώα, όπως το παγώνι, το λιοντάρι, τα ψάρια, τη τίγρη, τη λεοπάρδαλη, κ.α., που παρουσιάζονται σε αντίθετες κατευθύνσεις (**Εικ. 65**).³⁶² Επίσης, στο κεντρικό πλαίσιο της ίδιας οικίας (**Εικ. 66**), στο κέντρο της σύνθεσης μέσα σε ένα μεγάλο οκτάγωνο διάχωρο ζώα διατάσσονται ελεύθερα μέσα σε φυσικό τοπίο με βραχώδης λόφους ζώα και περιβάλλεται από τριγωνικά και τετράγωνα διάχωρα που περιέχουν πάλι διάφορες ζωικές μορφές, οι οποίες φαίνεται να ακολουθούν την κατεύθυνση της περιμετρικής πορείας της παράστασης. Παρόμοια διάταξη εντοπίζουμε στο ψηφιδωτό δάπεδο του αίθριου της βασιλικής Α' στην Νικόπολη³⁶³ (**Εικ. 67**), στην βασιλική Α' της Κύπρου (**Εικ. 68**) και σε ψηφιδωτό που βρίσκεται σε βαπτιστήριο στη Μίλητο (**Εικ. 69**), όπου η τελευταία φαίνεται να έχει δεκτεί επιδράσεις από την Κω.³⁶⁴ Επιπρόσθετα, σε πλούσια οικία της Djemila στην Αλγερία, οι ζωικές, οι φυτικές και οι ανθρώπινες μορφές βρίσκονται μέσα σε στρογγυλά μετάλλια, τα οποία σχηματίζονται από τους βλαστούς με κισσόφυλλα που εκφύονται από κάνθαρο (**Εικ. 70**). Τέλος, σε βασιλική της Παροικόπολης στη Βουλγαρία (β' μισό 5^{ου} αι. μ.Χ.)³⁶⁵ βλέπουμε ξανά ζώα να εικονίζονται περιορισμένα μέσα σε οκτάγωνα (**Εικ. 71**).

Το πιο αξιοπρόσεκτο είναι ότι τα πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα της Καλύμνου κατακλύζονται από ζωικές, φυτικές και γεωμετρικές συνθέσεις, ενώ γίνεται εύκολα αντιληπτή η απουσία της ανθρώπινης μορφής. Ίσως, σε αυτό έχει συμβάλει η θρησκεία του χριστιανισμού, όπου ήταν διαδεδομένος στα νησιά ήδη από τον 3ο αι. μ.Χ. λόγω της γειννίας της Καλύμνου με την Κρήτη και τις Μικρασιατικές ακτές, στις οποίες ήδη είχε διαδοθεί η θρησκεία³⁶⁶ ή απλά αντανάκλούσε τις καλλιτεχνικές προτιμήσεις του ψηφοθέτη. Είναι γεγονός, ότι η τάση των ψηφιδωτών δαπέδων του 5^{ου} – 6^{ου} αιώνα μ.Χ. δεν περιλαμβάνει βιβλικές σκηνές ή ιερά πρόσωπα. Αυτό δικαιολογείτε αν σκεφτούμε ότι οι πιστοί πατούσαν με

³⁶⁰ Ατζακά, 2019, 77

³⁶¹ Ovadiah & Mucznik, 1998, 1

³⁶² Ovadiah & Mucznik, 1998, 3

³⁶³ Kitzinger, 1951, 85

³⁶⁴ Parrish, 2001, 347

³⁶⁵ Ατζακά, 2019, 78

³⁶⁶ Κουτελλάς, 1998, 35

τα πόδια τους τα ψηφιδωτά δάπεδα για να εισέλθουν στον ιερό χώρο του ναού. Για αυτόν τον λόγο τις ιερές μορφές τις εντοπίζουμε κυρίως στους τοίχους των εκκλησιών. Εξάιρεση, βέβαια, σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί το ψηφιδωτό δάπεδο που ανακαλύφθηκε στο Hinton St Mary στο Dorset της Αγγλίας (4^{ος} αι. μ.Χ.).³⁶⁷ Στο συγκεκριμένο, απεικονίζεται στο κέντρο μέσα σε στρογγυλό μετάλλιο μια ιερή ανδρική μορφή εκατέρωθεν δύο ροδιών και στο κέντρο του κεφαλιού φέρει το γράμμα Ρ, αλλά και το γράμμα Χ, από το οποίο ξεχωρίζουν οι ακτίνες στο πίσω μέρος του. Ο συνδυασμός των δύο αυτών γραμμάτων μας παραπέμπουν στο σύμβολο του χριστιανικού μονογράμματος που αφορά τον Ιησού Χριστό. Οπότε, εύλογα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η μορφή του στρογγυλού μεταλλίου απεικονίζει τον Χριστό (**Εικ. 72**). Επιπρόσθετα, σε κάθε μια από τις τέσσερις γωνίες της σύνθεσης έχουμε τεταρτημόρια και στο καθένα εικονίζεται από μία ανδρική μορφή, που ίσως συμβολίζουν τους τέσσερις ευαγγελιστές (Ιωάννης, Μάρκος, Ματθαίος και Λουκάς), ενώ σε άλλα σημεία του ψηφιδωτού απεικονίζονται σκηνές κυνηγιού. Ενδεικτικά, σε απόσπασμα απεικονίζεται ένας σκύλος να κυνηγά ένα ελάφι³⁶⁸ (**Εικ. 73**).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επιλογή των ζωικών που μορφών που περιλαμβάνονταν σε μια ψηφιδωτή παράσταση, δεν ήταν τυχαία. Από την μια πλευρά αντικατόπτριζαν την αισθητική αντίληψη που επικρατούσε στην διακόσμηση αλλά από την άλλη η εκάστοτε επιλογή περιείχε έναν συμβολισμό. Για παράδειγμα, στον Χριστό της Ιερουσαλήμ και στην Αγία Σοφία, χρησιμοποιούνται άγρια ζώα (π.χ. λιοντάρι, πάνθηρας, λεοπάρδαλη, τίγρης) και ήμερα ζώα (σκύλος, λαγός, ελάφι, δελφίνι, ψάρι, καμήλα, αίγαγρος). Είναι ολοφάνερο, ότι οι ψηφοθέτες υιοθέτησαν αυτά τα στοιχεία από χώρες της Ανατολής, αφού η Κάλυμνος δεν τα συμπεριλαμβάνει στην πανίδα της. Επιπροσθέτως, η χρήση των ήμερων και άγριων ζώων στον ίδιο χώρο θα μπορούσε να φανερώνει την έννοια του καλού και του κακού. Για παράδειγμα, πολλοί είναι εκείνοι που παρομοιάζουν το λιοντάρι ως σύμβολο του διαβόλου και της σκληρότητας, λόγω της σωματικής δύναμης και της κακίας προς τα υπόλοιπα ζώα.³⁶⁹ Στον αντίποδα, θεωρείται ο βασιλιάς όλων των ζώων λόγω της μεγάλης δύναμης του και θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι εκφράζει τον ίδιο Χριστό. Επιπλέον, στην εικονογραφία με τη μορφή του λιονταριού συνήθως συμβολίζεται ο ευαγγελιστής Μάρκος. Συνεχίζοντας, ο

³⁶⁷ The British Museum, βλ. Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

³⁶⁸ Painter, 1967, 15

³⁶⁹ Ovadiah, 2017, 401

πάνθηρας / λεοπάρδαλη συμβολίζει τον θάνατο και την ανάσταση, διότι ο πάνθηρας κοιμάται για τρεις μέρες και μετά ξυπνάει με έναν δυνατό βρυχηθμό σαν τον Ιησού Χριστό, ο οποίος αναστήθηκε μετά από τρεις μέρες σύμφωνα με τις γραφές.³⁷⁰ Στο νότιο κλίτος του Χριστού της Ιερουσαλήμ, υπάρχει μια ζωική παράσταση, την οποία συναντάμε και σε άλλα ψηφιδωτά της Πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η παράσταση αφορά ένα λιοντάρι και έναν ταύρο να στέκονται κατά μέτωπο και να βρίσκονται εκατέρωθεν ενός δέντρου. Πανομοιότυπο θεωρείται το ψηφιδωτό του νάρθηκα στην Μεγάλη βασιλική της Βόρειας Μακεδονίας (τέλη 5^{ου} αι. μ.Χ.)³⁷¹ όπου απεικονίζεται ένας ταύρος με σκυμμένο το κεφάλι του, σαν να είναι έτοιμος να επιτεθεί στο λιοντάρι που βρίσκεται απέναντι του (**Εικ. 74**). Η διαφορά με αυτό της Καλύμνου βρίσκεται στο ότι οι δυο ζωικές μορφές δεν βρίσκονται εκατέρωθεν δέντρου, αλλά όλη η παράσταση είναι γεμάτη από τα καρποφόρα δέντρα, των οποίων τα φυλλώματα ξεχυλίζουν. Επίσης, παρόμοια ψηφιδωτά εντοπίζουμε στη βασιλική Girmil (**Εικ. 75**) και στην Madaba στην Ιορδανία (**Εικ. 76**), όπως και στην οικία Δάφνη (5^{ος} αι. μ.Χ.)³⁷² στην Αντιόχεια (**Εικ. 77**).

Από την άλλη, τα ζώα υποδήλωναν το καλό και την ευδαιμονία του παραδείσου. Λόγου χάρη, το ελάφι θεωρείται ότι συμβολίζει το καλό, την ειρηνική ζωή και τον πόθο του πιστού για τον Χριστό.³⁷³ Συμπληρώνοντας, οι παραστάσεις που έχουν ως θέμα την συνύπαρξη ημερών και άγριων ζώων ίσως υπονοούν τον κόσμο που τελικά πίστεψε στον Χριστό.³⁷⁴ Το παραπάνω επιβεβαιώνεται με το κείμενο του Ησαΐα : << και συμβόσκηθήσεται λύκος μετ' αμνού, και πάρδαλις συναναπαύσεται ερίφω και μοσχαρίον και ταύρος και λέων, άμα βοσκηθήσονται και παιδίον μικρόν άξει αυτούς >>.³⁷⁵

Ένα από τα ζώα που ξεχωρίζει και προκαλεί ενδιαφέρον, είναι η καμήλα. Την συναντήσαμε στο νότιο κλίτος και τον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας, αλλά και στο βόρειο κλίτος του Χριστού της Ιερουσαλήμ. Το ζώο αυτό δεν εντοπίζεται στην πανίδα του νησιού, αλλά και γενικά στον ελλαδικό χώρο. Παρόλα αυτά, είναι ένα στοιχείο που υπάρχει στην προτίμηση των ψηφοθετών της Πρωτοβυζαντινής περιόδου. Κάτι ανάλογο, εντοπίζουμε στο βόρειο κλίτος της βασιλικής

³⁷⁰ Ovadiah, 2017, 402

³⁷¹ Ατζακά, 2019, 144

³⁷² Charles, 1936, 650

³⁷³ Παλιούρα, 1979, 14

³⁷⁴ Γκιολές, 1991, 32

³⁷⁵ Γκιολές, 1991, 32

του Νημπορείου στη Σύμη (β' ήμισυ 6^{ου} αι. μ.Χ.),³⁷⁶ όπου αναπαρίσταται μια ανδρική μορφή να κρατάει τα χαλινάρια και να καθοδηγεί μια καμήλα (**Εικ. 78**).³⁷⁷ Αντίστοιχο θέμα, συναντάμε σε εκκλησία στο Deir Al Adas στη Συρία (8ος αι. μ.Χ.),³⁷⁸ όπου βλέπουμε μέσα σε ανθισμένο τοπίο μια ανδρική μορφή με μαύρη γενειάδα και μαλλιά. Στο ένα χέρι κρατά ραβδί και στο άλλο ένα χαλινάρι, καθοδηγώντας προς την αριστερή κατεύθυνση μια καμήλα, η οποία φέρει κουδούνα στο λαιμό και διαθέτει δυο καμπούρες. Η παράσταση συνοδεύεται από επιγραφή που αναφέρει ότι κάποιος ονόματι Μουχαλος είναι ο καμηλάριος (**Εικ. 79**). Πανομοιότυπο θέμα με κυρίαρχο στοιχείο την καμήλα, εντοπίζουμε σε τμήμα ψηφιδωτού από την εκκλησία Kissufim (6^{ος} αι. μ.Χ.)³⁷⁹ που βρίσκεται στο μουσείο του Ισραήλ (**Εικ. 80**), καθώς και στο Ayn Musa στην Ιορδανία (**Εικ. 81**).

Τέλος, ένα θέμα με έντονη παρουσία στα ψηφιδωτά δάπεδα της Καλύμνου που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε, είναι το θαλάσσιο βασίλειο. . Εντύπωση προκαλεί ένα μυστήριο υπερφυσικό θαλάσσιο πλάσμα/τέρας, το οποίο βρίσκεται στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας. Το πλάσμα/τέρας αυτό φέρει στα μπροστινά του πόδια δαγκάνες κάβουρα, ουρά ιππόκαμπου και κεφάλι μοσχαριού. Στην παλαιά διαθήκη υπάρχουν αρκετές αναφορές για θαλάσσια τέρατα, τα οποία αποτελούν συχνά παγανιστικά σύμβολα. Οι ιχθύες και τα δελφίνια ως διακοσμητικά στοιχεία προτιμήθηκαν αρκετά από τους ψηφοθέτες της περιόδου για να συμπληρώσουν τις συνθέσεις. Ένας από τους σημαντικούς παράγοντες θεωρείται η επιρροή που άσκησε η Συρία στις αισθητικές προτιμήσεις του νησιού, καθώς σε εκείνες τις περιοχές το σύμβολο του ιχθύ συμπεριλαμβανόταν συχνά σαν διακοσμητικό στοιχείο και αυτό λόγω της ιχθυολατρείας που υπήρχε.³⁸⁰ Από την άλλη πλευρά, τα θέματα που προέρχονταν από παραθαλάσσιες περιοχές ως επί των πλείστων είχαν άμεση σχέση με την θάλασσα. Πρέπει να σκεφτούμε ότι οι οικισμοί που αποτελούσαν το νησί της Καλύμνου αποτελούνταν κυρίως από ψαράδες που δραστηριοποιούντουσαν στα θαλασσινά νερά. Βέβαια, στα πρωτοχριστιανικά χρόνια ο ιχθύς απέκτησε και μια πιο ουσιώδη σημασία, εφόσον η ακροστιχίδα της λέξης ΙΧΘΥΣ (Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ) δήλωνε την χριστιανική πίστη.³⁸¹ Στα

³⁷⁶ Πελεκανίδης, 1988, 94

³⁷⁷ Παπαβασιλείου, 2011, 37

³⁷⁸ Nowakowski, 2016, βλ. Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

³⁷⁹ Raddato, 2014, βλ. Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

³⁸⁰ Παλιούρα, 1979, 14

³⁸¹ Παλιούρα, 1979, 14

ψηφιδωτά της Καλύμνου εντοπίσαμε ψάρια και δελφίνια, όπως στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας, τα οποία απεικονίζονται μέσα σε ορθογώνια διάχωρα. Πανομοιότυπο θέμα εντοπίζουμε στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής Β' Χερσονήσου στην Κρήτη (τέλη 5^{ου} αι. μ.Χ.)³⁸² όπου βλέπουμε ξανά τα διάχωρα που περιλαμβάνουν ψάρια (**Εικ. 82**), καθώς και στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής Ολούντος στην Κρήτη (τέλη 5^{ου} αι. μ.Χ.)³⁸³ που διακοσμείται με μεγάλα και μικρά ψάρια (**Εικ. 83**). Επιπρόσθετα, θεματολόγιο με στοιχεία από το θαλάσσιο βασίλειο αλλά με μια διαφοροποίηση παρατηρούμε στον νάρθηκα της βασιλικής Καρεκλή στην Αστυπάλαια (5^{ος} αι. μ.Χ.)³⁸⁴ όπου μεγάλα δελφίνια πλαισιώνουν την γεωμετρική παράσταση σαν να κολυμπάνε (**Εικ. 84**). Φεύγοντας από τον ελλαδικό χώρο, συγκεκριμένα στο νότιο κλίτος της βασιλικής Πέτρας στην Ιορδανία (τέλη 5^{ου} – α' μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.)³⁸⁵ μέσα σε διάχωρα και σε συμπλεκόμενους σφηρικούς τροχούς εικονίζονται ποικίλες ζωικές μορφές και προσωποποιήσεις. Εδώ το σώμα του ιχθύ αποδίδεται με κυματοειδής γραμμές (**Εικ. 85**). Επίσης, ενδιαφέρον αποτελεί ψηφιδωτό δάπεδο σε ρωμαϊκή οικία του 3^{ου} – 4^{ου} αιώνα μ.Χ.³⁸⁶ κύρια διακοσμητικά στοιχεία είναι οι ιχθείς μέσα σε ένα στρογγυλό κεντρικό μετάλλιο, αλλά και σε ημικύκλια που το περιβάλλουν περιμετρικά (**Εικ. 86**). Κλείνοντας, ιδιαίτερο ψηφιδωτό αποδεικνύεται αυτό που κοσμεί το δάπεδο του ναού Αγίου Γεωργίου στην Madaba της Ιορδανίας (περίπου μέσα 6^{ου} αι. μ.Χ.),³⁸⁷ το οποίο παρουσιάζει ένα είδος χάρτη της περιοχής με τα κυριότερα χαρακτηριστικά της.³⁸⁸ Αξιοπρόσεκτο είναι η χρήση ιχθύων για να τονίσει την ιδιότητα του ποταμού (**Εικ. 87**).

³⁸² Πελεκανίδης, 1988, 112

³⁸³ Πελεκανίδης, 1988, 116

³⁸⁴ Πελεκανίδης, 1988, 46

³⁸⁵ Ατζακά, 2019, 77

³⁸⁶ Gorzalczany, 2018, 2

³⁸⁷ Ατζακά, 2019, 152

³⁸⁸ Ατζακά, 2019, 152

3.2 ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στις συνθέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων χρησιμοποιήθηκε συγκεκριμένη χρωματική παλέτα, που περιελάμβανε τα χρώματα λευκό, μαύρο, μπλε, κόκκινο, κίτρινο και κεραμιδί / πορτοκαλί. Πολλοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι τα τέσσερα χρώματα (λευκό, μαύρο, κόκκινο και το κίτρινο) αποτελούν τα τέσσερα πρωταρχικά χρώματα που συμβολίζουν την δημιουργία.³⁸⁹ Ίσως για αυτόν τον λόγο να χρησιμοποιούνται σχεδόν σε όλα τα ψηφιδωτά. Ξεκινώντας με το λευκό χρώμα, παρατηρούμε την εκτενή χρήση του σε όλα τα ψηφιδωτά της Καλύμνου. Όπως αναφέρθηκε στην παραπάνω ενότητα, η τεχνοτροπία του ουδέτερου λευκού βάθους, είναι μια τεχνική που ήταν σε χρήση από τον 3^ο αιώνα μ.Χ.³⁹⁰ και περιείχε συμβολικό χαρακτήρα. Ουσιαστικά, το λευκό συμβόλιζε την καθαρότητα, την αθωότητα, την λάμψη και το φως. Αρχικά, με τις λευκές ψηφίδες γέμιζαν το πλαίσιο ώστε να δηλώσουν το βάθος ή γενικά να προσδιορίσουν το φόντο της παράστασης με ένα ουδέτερο χρώμα. Επιπλέον, με λευκές ψηφίδες γέμιζαν το βολβό των ματιών των ζωικών μορφών αλλά και τόνιζαν χαρακτηριστικά σημεία του σώματος, όπως το κάτω μέρος της κοιλιάς των ζώων.

Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται η ευρεία χρήση περιγραμμάτων με μαύρες ψηφίδες σε όλα τα ζωικά, γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, καθώς και στα πλαίσια των παραστάσεων. Η χρήση των περιγραμμάτων στην ουσία χαρίζει τον απαιτούμενο δυναμισμό και την ένταση που θέλει να πετύχει ο ψηφοθέτης. Φυσικά, εκτός από τα περιγράμματα, με μαύρο αποδίδονται τα κλαδιά, οι βλαστοί και τα καρδιάσχημα κισσόφυλλα, όπως και σημεία του σώματος των ζώων. Για παράδειγμα, στο ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους του Χριστού της Ιερουσαλήμ, το αιλουροειδές φέρει στο σώμα του διάσπαρτες μαύρες ψηφίδες, ώστε να τονίσουν τις κηλίδες που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα για τους πάνθηρες. Το κίτρινο χρώμα, το εντοπίσαμε μονάχα στα φτερά των δυο πουλιών (λογικά περιστέρια) που βρίσκονται στο κέντρο κύκλων, στο ψηφιδωτό του Ιερού βήματος του Ταξιάρχη. Με το μπλέ και το πορτοκαλί / κεραμιδί χρώμα απεικονίζουν κυρίως τα σώματα των ζώων, ενώ με τις κόκκινου χρώματος ψηφίδες τόνιζαν την γλώσσα και την ίριδα των ματιών. Τέλος, το κόκκινο μαζί με το μπλέ και το

³⁸⁹ Αθανασοπούλου, 2022, 9

³⁹⁰ Ατζακά, 2013,51

πορτοκαλί / κεραμιδί χρωμάτιζαν το φύλλωμα των δέντρων και τα πολύπλοκα γεωμετρικά σχέδια.

Ως επί των πλείστων, οι ψηφιδωτές συνθέσεις δείχνουν μια καλής ποιότητας εκτέλεση και την αισθητική των ψηφοθετών. Όλα τα στοιχεία διέπονται από σχηματικοποίηση, επιπεδικότητα και συνάμα έντονη διακοσμητική διάθεση, η οποία φαίνεται να προκύπτει από την προσπάθεια των ψηφοθετών να καλύψουν κάθε κενό. Παρόλα αυτά, με συγκεκριμένα τεχνάσματα, καταφέρνουν να αποδώσουν ως ένα σημείο μια τρισδιάστατη απεικόνιση. Σε αυτό συμβάλλουν οι διπλοί ή τριπλοί χρωματικοί συνδυασμοί που προσδίδουν όγκο στις ζωικές και γεωμετρικές μορφές. Για παράδειγμα, στο ψηφιδωτό του νάρθηκα στον Άγιο Ιωάννη και στο ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους του Ταξιάρχη, ο συνδυασμός μπλε, κόκκινου και λευκού στην απόδοση των συμπλεκόμενων τροχών και του πλοχμού, δίνουν την εντύπωση της τρισδιάστατης και πολύπλοκης εικόνας τους. Σε γενικές γραμμές όλες οι μορφές έχουν αποδοθεί αρκετά ρεαλιστικά και με σωστές αναλογίες. Βέβαια, με ορισμένες εξαιρέσεις, όπως στο ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους στον Χριστό της Ιερουσαλήμ, η καμήλα φαίνεται αρκετά μεγαλύτερη από το δέντρο που βρίσκεται μπροστά της. Επίσης, οι ψηφοθέτες έχουν επιμεληθεί με εξαιρετική μαεστρία τους βλαστούς και τις απολήξεις τους με τα καρδιάσχημα κισσόφυλλα, όπως παρατηρείται στο ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους στην Αγία Σοφία.

Τα ψηφιδωτά της Καλύμνου είναι ξεκάθαρα ότι τεχνοτροπικά ανηκούν στον 5^ο με 6^ο αιώνα μ.Χ. Αυτό το καταλαβαίνουμε κυρίως από την απουσία ανθρώπινων μορφών και από την κυριαρχία των επαναλαμβανόμενων γεωμετρικών μοτίβων, τα οποία συμπληρώνονται από το θαλάσσιο και το ζωικό βασίλειο.³⁹¹ Τα γεωμετρικά μοτίβα περιλαμβάνουν συνδυασμούς ποικίλων σχημάτων, όπως το τετράγωνο, τον κύκλο, το ορθογώνιο, τα οποία ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά και επαναλαμβάνονται, δημιουργώντας την εντύπωση μεγάλων πολύχρωμων τάπητων. Επιπλέον, σύμφωνα με τα ψηφιδωτά στην Αγία Σοφία και στον Χριστό της Ιερουσαλήμ, είναι ολοφάνερη η προσήλωση των ψηφοθετών στον διαχωρισμό της επιφάνειας σε διάχωρα και η διακόσμηση του εσωτερικού τους με ζωικές μορφές, μια τεχνική που ήταν σε χρήση ήδη από την ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο.³⁹² Τη

³⁹¹ Ατζακά, 2014, 42

³⁹² Ατζακά, 2014, 45

τεχνοτροπία αυτή τη συναντήσαμε στις βασιλικές Σκανδαρίου, Αγίου Ιωάννη και στα Προύλαια της Κω, όπως και στην βασιλική Πέτρα της Ιορδανίας, στην Παροικόπολις της Βουλγαρίας και στη Lydda του Ισραήλ. Από τον αντίποδα, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την παράλληλη χρήση της ελεύθερης διάταξης των διακοσμητικών στοιχείων με κίνηση προς διαφορετικές κατευθύνσεις, η οποία γνωρίζει μεγάλη διάδοση στη Συρία (2^ο μισό 5^ο αιώνα – 1^ο μισό 6^ο αιώνα μ.Χ.).³⁹³

Βασιζόμενοι στα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των ψηφιδωτών της Καλύμνου, βρίσκουμε πολλές ομοιότητες σε αντίστοιχα ψηφιδωτά της γειτονικής Κω. Ειδικότερα, συγκρίνοντας τα ψηφιδωτά του Μαστιχαρίου Κω με αυτά του Χριστού Της Ιερουσαλήμ, της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Ιωάννη, παρουσιάζουν τόσα κοινά στοιχεία, που δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολίας ότι φιλοτεχνήθηκαν από κοινό εργαστήριο. Βέβαια, αυτό στηρίζεται και στο γεγονός ότι στα Δωδεκάνησα υπάρχουν μονάχα δυο γνωστά ονόματα ψηφοθετών βάση επιγραφής, του Δωροθέου και του Ευτύχιου.³⁹⁴ Είναι ευρέως γνωστό, ότι κατά τη διάρκεια της Ύστερης Αρχαιότητας το νησί της Κω υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής ψηφιδωτών, με άμεση επιρροή στα νησιά του Αιγαίου και στις μικρασιατικές ακτές.³⁹⁵ Η Ατζακά έχει ξεχωρίσει τα κυριότερα θέματα που εργαστηρίου της Κω. Το πρώτο αφορά την γεωμετρική σύνθεση που περιλαμβάνει ποικίλα σχήματα, όπως ρόμβους, πέλτες και τετράγωνα , και το ίδιο μοτίβο εντοπίσαμε στον Άγιο Ιωάννη στη Κάλυμνο, στην Κνίδα, στη Μίλητο, στην Αλικαρνασσό, στον Άγιο Βασίλειο και στους Αγίους Ανάργυρους στην Αстуπάλαια,³⁹⁶ καθώς και στον Άγιο Στέφανο στη Κω. Το δεύτερο θέμα παρουσιάζει συνθέσεις με σχήματα, όπως οι κύκλοι και τα τετράγωνα, που κόμβώνονται αλυσιδωτά. Αυτό το θέμα παρατηρείται στη βασιλική Σκανδαρίου, στον Άγιο Στέφανο και στον Άγιο Παύλο της Κω. Όμοιο θέμα εντοπίζουμε στη Κάλυμνο, συγκεκριμένα στα ψηφιδωτά του Αγίου Ιωάννη, του Ταξιάρχη, του Σταυρού, της Παλαιοπαναγιάς και στη βασιλική του οικοπέδου Χαλκίτη, αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως στη Λέρο, στη Ρόδο, στη Σάμο, στη Συρία, στη Παλαιστίνη, κ.λπ. Κλείνοντας, τρίτο ιδιαίτερο θέμα του εργαστηρίου της Κω, αποτελεί η σύνθεση από εφαπτώμενα οκτάγωνα

³⁹³ Ατζακά, 2014, 44

³⁹⁴ Ατζακά, 2014, 42

³⁹⁵ Ατζακά, 2014, 47

³⁹⁶ Ατζακά, 2014, 48

που ορίζουν τετράκτινα αστεροειδή σχήματα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη βασιλική Καλαμά στη Κω.³⁹⁷

³⁹⁷ Ατζακά, 2014, 50

3.3 ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ	ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ ΜΕ ΨΗΦΙΔΩΤΟ	ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Χριστός της Ιερουσαλήμ	Κοντά στα κοιμητήρια του Ταξιάρχη, Κάλυμνος	Βόρειο & Νότιο Κλίτος Νοτιοανατολικό Πρόκτισμα	Ζωικά, Φυτικά & Γεωμετρικά μοτίβα	Τέλη 6ου – Αρχές 7ου αι. μ.Χ.
Αγία Σοφία ή Ευαγγελίστρια	50 μ. νοτιοανατολικά από Χριστό της Ιερουσαλήμ, Κάλυμνος	Κεντρικό & Νότιο κλίτος, Νάρθηκα	Ζωικά, Φυτικά & Γεωμετρικά μοτίβα	Τέλη 6ου αι. μ.Χ.
Άγιος Ιωάννης	Μελιτσάχα, Κάλυμνος	Νάρθηκας	Γεωμετρικά & Φυτικά μοτίβα	5ος αι. μ.Χ.
Παλαιοπαναγιά	Βαθύ, Κάλυμνος	Κεντρικό & Νότιο κλίτος, Βαπτιστήριο	Γεωμετρικά μοτίβα	6ος αι. μ.Χ.
Σταυρός	Βαθύ, Κάλυμνος	Βόρειο & Νότιο κλίτος	Γεωμετρικά & Φυτικά μοτίβα	6ος αι. μ.Χ.
Ταξιάρχης	Βαθύ, Κάλυμνος	Κεντρικό κλίτος, Ιερό Βήμα	Ζωικά, Γεωμετρικά & Φυτικά μοτίβα	Β' μισό 6ου αι. μ.Χ.
Οικόπεδο Χαλκίτη	Βαθύ, Κάλυμνος	Νότιο κλίτος	Γεωμετρικά μοτίβα	6ος αι. μ.Χ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο σκοπός της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας, όπως αναφέρθηκε στο εισαγωγικό μέρος, ήταν η συγκέντρωση όλων των ψηφιδωτών δαπέδων της Καλύμνου που χρονολογούνταν την Πρωτοβυζαντινή περίοδο και η προσπάθεια απόδοσης μιας ακριβούς και λεπτομερειακής περιγραφής τους, εστιάζοντας στις σημαντικές εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ιδιαιτερότητες τους. Από την συνολική τους μελέτη, είμαστε σε θέση να μπορούμε να εξάγουμε μερικές συμπερασματικές παρατηρήσεις.

Στο σύνολο τους, τα ψηφιδωτά δάπεδα εντοπίστηκαν σε παλαιοχριστιανικά εκκλησιαστικά κτίρια, που χρονολογικά τοποθετούνται στον 5^ο με 6^ο αιώνα μ.Χ. Τα κύρια χαρακτηριστικά του εικονογραφικού τους περιεχομένου, περιλαμβάνουν ευρεία χρήση γεωμετρικών, φυτικών, ζωικών και θαλάσσιων διακοσμητικών μοτίβων, ενώ αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός της μη ύπαρξης ανθρωπομορφικών στοιχείων. Ειδικότερα, στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του Άγιου Ιωάννη, του Ταξιάρχη, του Σταυρού, της Παλαιοπαναγιά και της βασιλική Οικοπέδου Χαλκίτη τα ψηφιδωτά δάπεδα παρουσίασαν πιο έντονο και πιο πλούσιο το γεωμετρικό και το φυτικό διάκοσμο, χωρίς την ύπαρξη ζωικών μορφών, με εξαίρεση τον Ταξιάρχη (στο ιερό βήμα απεικονίζονται δυο περιστέρια) και θυμίζουν τους μεγάλους πολύχρωμους ανατολίτικους τάπητες της εποχής. Από την άλλη πλευρά, οι βασιλικές του Χριστού της Ιερουσαλήμ και της Αγίας Σοφίας οι γεωμετρικές και φυτικές συνθέσεις πλαισίωναν τις ζωικές παράστασεις. Το ρεπερτόριο τους περιλάμβανε ημέρα ή άγρια ζώα, καθώς και ζώα που δεν περιλαμβάνονταν στην φυσική πανίδα του νησιού, όπου απεικονίζονταν προσανατολισμένα σε διάφορες κατευθύνσεις.. Ζώα όπως ο πάνθηρας, η λεοπάρδαλη, η καμήλα ή το λιοντάρι φανερώνουν ξεκάθαρα την έντονη επιρροή των ψηφοθετών από τα ανατολικά πρότυπα.. Επιπρόσθετα, η επιλογή αυτών των ζωικών μορφών, όπως φαίνεται, συνάδει με την καλλιτεχνική τάση της εποχής, η οποία είχε σκοπό να παρέχει μέσα στη φυσικότητα ενός τοπίου, βαθύτερα συμβολικά μηνύματα, κυριώς χριστιανικά.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των ψηφιδωτών της Καλύμνου, περιλαμβάνουν συγκεκριμένη χρωματική παλέτα (πολυχρωμία), με κυρίαρχα χρώματα το λευκό, το μαύρο, το κόκκινο, το μπλέ και το κίτρινο. Το ουδέτερο λευκό βάθος κυριαρχεί σε όλες τις συνθέσεις,

όπως επίσης και η χρήση περιγραμμάτων σε όλα τα στοιχεία, με μαύρες ψηφίδες που έχει ως στόχο την απόδοση έμφασης και έντασης. Γενικά, οι συνθέσεις είναι αρκετά καλά δουλεμένες και οι μορφές χαρακτηρίζονται από σχηματικοποίηση και επιπεδικότητα. Η χρήση διπλών ή τριπλών χρωματικών συνδυασμών βοηθούν στο να αποδοθεί ένας ορισμένος όγκος στις μορφές και παράλληλα υπάρχει μια προσπάθεια για χρήση των σωστών αναλογιών τους. Σε όλα τα ψηφιδωτά υπήρξε χρήση επαναλαμβανόμενων γεωμετρικών σχημάτων, όπως το τετράγωνο, το ορθογώνιο, ο κύκλος ή ο ρόμβος, τα οποία ενώνονταν μεταξύ τους αλυσιδωτά και επαναλαμβάνονταν. Επιπλέον, οι συνθέσεις εμφανίζουν τον λεγόμενο φόβο του κενού, αφού οι ψηφοθέτες φροντίζουν κάθε κενό να συμπληρώνεται από κάποιο γεωμετρικό ή φυτικό ή ζωικό μοτίβο. Επίσης, ένα ιδιαίτερο τεχνοτροπικό στοιχείο που εντοπίσαμε στα δάπεδα της Αγίας Σοφίας, αφορά στον κατακερματισμό της επιφάνειας σε ορθογώνια ή τετράγωνα διάχωρα, αλλά και στην ελεύθερη διάταξη των μορφών σε φυσικό τοπίο, όπως είδαμε στα ψηφιδωτά του Χριστού της Ιερουσαλήμ.

Στο 3^ο κεφάλαιο έγινε ξεκάθαρο ότι τα ψηφιδωτά της Καλύμνου παρουσίασαν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχα ψηφιδωτά από τα γειτονικά νησιά, της Αστυπάλαιας και της Κω, αλλά και με περιοχές της Ανατολής, όπως η Συρία, η Αλικαρνασός, η Μίλητος, κ.λπ. Μεγάλος αριθμός μελετητών συμφωνούν με την απόψη, ότι τοπικό εργαστήριο παραγωγής ψηφιδωτών της Κω φιλοτέχνησε τις ψηφιδωτές διακοσμήσεις των βασιλικών της Καλύμνου, σε αρκετά νησιά της Δωδεκανήσου και σε γειτονικές περιοχές της Μικράς Ασίας. Γενικά καταλαβαίνουμε, ότι το νησί της Κω, έχοντας αντιληφθεί τα πλεονεκτήματα που του προσέφερε η γεωγραφική του θέση, κατάφερε να εξελιχθεί σε σπουδαίο κέντρο παραγωγής ψηφιδωτών δαπέδων. Κατά συνέπεια, την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, το εργαστήριο της Κω, άσκησε μεγάλη επιρροή και η δραστηριότητα του εξαπλώθηκε στα δωδεκάνησα και την Μικρά Ασία. Το ιδιαίτερο ρεπερτόριο της Κω με συγκεκριμένα επαναλαμβανόμενα γεωμετρικά μοτίβα, όπως τα εφαπτώμενα οκτάγωνα με τετράκτινα αστέρια ή τα επαναλαμβανόμενα συμπλεκόμενα γεωμετρικά σχήματα και γενικά γεωμετρικές συνθέσεις με ρόμβους, πέλτες και τετράγωνα, αποτέλεσε την τοπική ταυτότητα του, διευκολύνοντας, όπως είδαμε, την εύκολη αναγνώριση του σε πολυάριθμα ψηφιδωτά, όπως είδαμε στο ψηφιδωτό του νάρθηκα στον Άγιο Ιωάννη της περιοχής Μελιτσαχα Καλύμνου.

Επιπρόσθετα, στα ψηφιδωτά της Καλύμνου, οι ανατολίτικες επιρροές είναι ξεκάθαρες. Ειδικότερα, το κύριο εικονογραφικό θέμα που εκτυλίσσεται στα δάπεδα του Χριστού της Ιερουσαλήμ, το οποίο περιλάμβανε ένα μεγάλο ορθογώνιο διάχωρο σε εννιαίο λευκό βάθος, με ζωικές μορφές σε διάφορες κατευθύνσεις και διατεταγμένες ελεύθερα σε ένα φυσικό τοπίο, κάτι το οποίο είδαμε ότι αποτελούσε τοπική τάση της Συρίας. Στενά παράλληλα των ψηφιδωτών του Χριστού της Ιερουσαλήμ, εντοπίσαμε σε ψηφιδωτά της Συρίας, της Ιορδανίας και της Τουρκίας. Από την άλλη πλευρά, τα δάπεδα της βασιλικής της Αγίας Σοφίας, χαρακτηρίζονταν από μια επιφάνεια κατακερματισμένη σε μικρότερα ορθογώνια διάχωρα, στα οποία απεικονίζονταν περιορισμένες ζωικές μορφές και φυτικά στοιχεία σε διάφορες κατευθύνσεις. Αυτό το εικονογραφικό μοτίβο, όπως διακρίναμε σε παράλληλα ψηφιδωτά, αποτελούσε τοπική τάση σε περιοχές της Συρίας, του Λίβανου, της Κνίδου και της Κύπρου.

Εν κατακλείδι, αυτό που κατανοούμε, είναι ότι κάθε κέντρο παραγωγής χριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων, όπως αυτό της Κω, καθόρισε σε σημαντικό βαθμό την γενική εξέλιξη της τέχνης του ψηφιδωτού. Πράγματι, με την εισαγωγή νέων στοιχείων και την συνεχή ανανέωση της εικονογραφίας, καθώς και τον βαθμό επίδρασης που ασκούσαν τα κέντρα παραγωγής, επηρεάστηκαν πολλές περιοχές.³⁹⁸ Ευλογά, λοιπόν, συμπεραίνουμε, ότι τα πρωτοβυζαντινά ψηφιδωτά δάπεδα της Καλύμνου εντάσσονται στην τοπική παραγωγή της Δωδεκανήσου με κέντρο την Κω, αλλά και στο γενικότερο καλλιτεχνικό κλίμα που επικρατούσε στην Ανατολική Μεσόγειο τον 5^ο – 6^ο αιώνα μ.Χ.³⁹⁹, το οποίο χαρακτηριζόταν από μια κοινή γλωσσική έκφραση στην τέχνη. Η κοινή, αφορούσε πλούσιες γεωμετρικές, με την παρουσία ή μη ζωικών και ανθρωπομορφικών παραστάσεων, οι οποίες αποτυπώνονταν σε εννιαίο λευκό βάθος, είτε διατεταγμένες ελεύθερα σε φυσικό τοπίο είτε περιορισμένες σε διάχωρα. Βλέποντας την δράση του τοπικού εργαστηρίου της Κω, καταλαβαίνουμε ότι μπορεί κάθε περιοχή να ακολουθούσε τους γενικούς κανόνες της κοινής, όμως η “εμμονή” τους σε μια συγκεκριμένη επιλογή θέματος και ο τρόπος εκτέλεσης του, προσέδιδε μια ιδιαίτερη ταυτότητα στον τοπικό τρόπο έκφρασης και σχηματισμού των προϊόντων τους.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Ατζακά, 2019, 171

³⁹⁹ Ατζακά, 2014, 41 - 42

⁴⁰⁰ Ατζακά, 2014, 41 - 42

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πηγές Εικόνων:

Εικόνα 1. Ο Χριστός της Ιερουσαλήμ, άποψη από τα δυτικά, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 2. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό βόρειου κλίτους, {φωτογραφικό υλικό Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 3. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 4. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού νότιου κλίτους με παράσταση ταύρου και λιονταριού εκατέρωθεν δέντρου, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 5. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους, λεπτομέρεια με φυτικά κοσμήματα, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 6. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού νότιου κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 7. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό του νότιου προκτίσματος, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 8. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού του νότιου προκτίσματος, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 9. Η κάτοψη της βασιλικής της Αγίας Σοφίας, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 10. Αγία Σοφία, Λεπτομέρεια ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους με τα κισσόφυλλα, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 11. Άλλη λεπτομέρεια ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 12. Τμήμα του αλυσιδωτού πλοχμού που διακοσμούσε περιμετρικά το ψηφιδωτού του κεντρικού κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 13. Αγία Σοφία, Αποσπασματικό τμήμα κεντρικής παράστασης ψηφιδωτού, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 14. Τμήμα του γεωμετρικού διακόσμου στο κέντρο του ναού, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 15. Αγία Σοφία, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους με ζωικές μορφές σε διάχωρα, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 16. Αγία Σοφία, Ψηφιδωτό νάρθηκα με ζωικές μορφές σε διάχωρα. {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 17. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού του νάρθηκα, όπου απεικονίζεται υπερφυσικό ζώο, {φωτογραφικό υλικό Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 18. Η βασιλική του Αγίου Ιωάννη στην περιοχή Μελιτσάχα, {φωτογραφικό υλικό Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 19. Άγιος Ιωάννης, Ψηφιδωτό νάρθηκα με πλούσιο γεωμετρικό διάκοσμο, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 20. Η βασιλική του Ταξιάρχη στην περιοχή Βαθύ, {φωτογραφία από Τσικούρη Καλλιόπη}

Εικόνα 21. Ταξιάρχης, ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 22. Ταξιάρχης, Λεπτομέρεια ψηφιδωτού ιερού βήματος, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 23. Η βασιλική του Σταυρού στην περιοχή Βαθύ, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 24. Σταυρός, Απόσπασμα ψηφιδωτού βόρειου κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 25. Σταυρός, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 26. Παλαιοπαναγιά, αεροφωτογραφία βασιλικής με το βαπτιστήριο, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 27. Παλαιοπαναγιά, Τμήμα ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους με συμπλεκόμενους σηρικούς τροχούς α' οικοδομικής φάσης, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 28. Παλαιοπαναγιά, Αποσπασματικό τμήμα ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους β' οικοδομικής φάσης, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 29. Παλαιοπαναγιά, Αποσπασματικό τμήμα ψηφιδωτού νότιου κλίτους α' οικοδομικής φάσης, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 30. Παλαιοπαναγιά, Τμήμα ψηφιδωτού νότιου κλίτους β' οικοδομικής φάσης, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 31. Παλαιοπαναγιά, ψηφιδωτό βαπτιστηρίου, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 32. Παλαιοπαναγιά, Αποσπασματικό τμήμα ψηφιδωτού βαπτιστηρίου, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}

Εικόνα 33. Βασιλική Οικοπέδου Χαλκίτη, κάτοψη, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 34. Βασιλική Οικοπέδου Χαλκίτη, Τμήμα ψηφιδωτού νότιου κλίτους, {φωτογραφικό υλικό του αρχαιολόγου Μιχάλη Κουτελλά}.

Εικόνα 35. Βασιλική Torba, Εικονογραφική απόδοση του ψηφιδωτού βόρειου κλίτους, {Ozet Aykut, Torba Mosaics, σελ. 76, εικ. 14}

Εικόνα 36. Βασιλική Torba, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους με συμπλεκόμενο κόσμημα, {Ozet Aykut, Torba Mosaics, σελ. 79, εικ. 24}

Εικόνα 37. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, υστερορωμαϊκή βίλα, Δωμάτιο 3, Αλικαρνασσός, {Parrish, Mosaic Pavements, εικ. 33, σελ. 348}

Εικόνα 38. Αστυπάλαια, Βασιλική Αγίων Αναργύρων, Εικονογραφική απόδοση ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 6, εικ. β}

Εικόνα 39. Αστυπάλαια, Βασιλική Αγίου Βασιλείου, Ψηφιδωτό με τα εφαπτώμενα τετράκτινα αστέρια, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, σελ. 73, εικ. 34}

Εικόνα 40. Τουρκία, Βασιλική Ε Κνίδου, Ψηφιδωτό με τα εφαπτώμενα τετράκτινα αστέρια, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, σελ. 73, εικ. 35}

Εικόνα 41. Κω, Βασιλική Αγίου Στεφάνου, Ψηφιδωτό νάρθηκα, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 29, εικ. α}

Εικόνα 42. Κω, Βασιλική Σκανδαρίου, Ψηφιδωτό βόρειου κλίτους, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 45, εικ. α}

Εικόνα 43. Κω, Βασιλική Αγίου Παύλου, Ψηφιδωτό βορείου προκτίσματος, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 34, εικ. β}

Εικόνα 44. Ρόδος, Βασιλική Χατζηανδρέου, Ψηφιδωτό νοτιοανατολικού προκτίσματος, {Zarras, Chatziandreou Pavements, σελ. 102, εικ. 24}

Εικόνα 45. Λέρος, Βασιλική Παρθένι Εικονογραφική αναπαράσταση ψηφιδωτού διάκοσμου, {Μιχαηλίδου, Παρθένι Λέρου, σελ. 38, σχεδ. II}

Εικόνα 46. Ρόδος, Ψηφιδωτό στο κτίριο τέρματος της οδού Χείμαρας, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 60, εικ. β}

Εικόνα 47. Βόρεια Ιορδανία, Απόσπασμα ψηφιδωτού από το Ras Ed- Deis, {Al Muhelsen & Nassar, Jordan, σελ.91, εικ. 5}

Εικόνα 48. Κρήτη, Βασιλική Χερσονήσου Α, Ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 81, εικ. β}

Εικόνα 49. Συρία, Tell Amarna, Ψηφιδωτό με κισσόφυλλα στο βόρειο παστοφόριο, {Ατζακά, Tell Amarna, Pl. 4.7, b}

Εικόνα 50. Αστυπάλεια, Βασιλική Καρέκλη, Απεικόνιση αγγείου με εκφυόμενο βλαστό με κισσόφυλλα, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 2, εικ. α}

Εικόνα 51. Λέσβος, Βασιλική Αγίου Δημητρίου Υψηλομετώπου, Ψηφιδωτό ιερού βήματος, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 114}

Εικόνα 52. Κω, Βασιλική παρά του Ωδείου, Τμήμα ψηφιδωτού, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 31, εικ. β}

Εικόνα 53. Ψηφιδωτό δάπεδο με ελεύθερη διάταξη των μορφών, Huarte, Συρία, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, εικ. 17, σελ. 64}

Εικόνα 54. Ψηφιδωτό δάπεδο με ελεύθερη διάταξη μορφών, Χαλέπι, Συρία, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, εικ. 18, σελ. 65}

Εικόνα 55. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου, Malatya, Τουρκία, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, εικ. 19, σελ. 65}

Εικόνα 56. Αποσπασματικό ψηφιδωτό δάπεδο, σκηνή κυνηγιού, Μεγάλο Παλάτι, Κωνσταντινούπολη, {Lavin, Mosaic Antioch, εικ. 136}

Εικόνα 57. Βόρεια Ιορδανία, Βασιλική Girmil, Ψηφιδωτό ελεύθερης διάταξης των μορφών, {Nassar et al, Girmil, σελ. 412, εικ. 3}

Εικόνα 58. Συρία, οικία Worcester, Δάφνη, Ψηφιδωτό ελεύθερης διάταξης των μορφών, {Ατζακά, Έξι και ένα κείμενα, σελ. 80, εικ. 82}

Εικόνα 59. Κρήτη, Κτίριο Μητροπόλεως Γόρτυνος, Ψηφιδωτό με απεικόνιση πτηνών ελεύθερα σε φυσικό τοπίο, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 78, εικ. α}

Εικόνα 60. Κρήτη, Βασιλική Λάμπας, Ψηφιδωτό με ανθρώπινες και ζωικές μορφές σε φυσικό τοπίο, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 91, εικ. α}

Εικόνα 61. Κω, Κτίριο στα Προπύλαια, Ψηφιδωτό με ζωικές μορφές μέσα σε τετράγωνα διάχωρα, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, σελ. 80, εικ. 48}

Εικόνα 62. Κω, Βασιλική Σκανδαρίου, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 45, εικ. β}

Εικόνα 63. Κω, Βασιλική Αγίου Ιωάννη στο Μαστιχάρι, Ψηφιδωτό βόρειου κλίτους, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα I, πίν. 40, εικ. β}

Εικόνα 64. Ιορδανία, Βασιλική Πέτρα, Ψηφιδωτό νοτίου κλίτους, {Ατζακά, Έξι και ένα κείμενα, σελ. 77, εικ. 76-β}

Εικόνα 65. Ισραήλ, αρχοντική οικία Lydda, Ψηφιδωτό με ζωικές μορφές σε εξάγωνα διάχωρα, {Ovadia & Mucznik, Lydda, σελ. 3, εικ. 2}

Εικόνα 66. Ισραήλ, αρχοντική οικία Lydda, Ψηφιδωτό με συνδυασμό των δυο τρόπων διάταξης των μορφών, {Ovadia & Mucznik, Lydda, σελ. 4, εικ. 3}

Εικόνα 67. Ψηφιδωτό δάπεδο με τις ζωικές και φυτικές μορφές περιορισμένες σε τετράγωνα και ορθογώνια διάχωρα, βασιλική Α΄, Νικόπολη, {Kitzinger, Late Antique, εικ. 34}

Εικόνα 68. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου από την βασιλική Α΄, Κύπρος, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, εικ. 28, σελ. 70}

Εικόνα 69. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου βαπτιστηρίου, Μεγάλη Βασιλική, Μίλητος, (Parrish, Mosaic Pavements, εικ. 34, σελ. 349)

Εικόνα 70. Ψηφιδωτό δάπεδο της οικίας Djemila, Αλγερία, {Lavin, Mosaic Antioch, εικ. 50}

Εικόνα 71. Βουλγαρία, Βασιλική Παροικόπολις, Ψηφιδωτό με ιχθύες και πτηνά μέσα σε οκτάγωνα, {Ατζακά, Έξι και ένα κείμενα, σελ. 78, εικ. 77}

Εικόνα 72. Αγγλία, Hinton St Mary, Dorset, Ψηφιδωτό με απεικόνιση ιερών μορφών, {The British Museum, https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1965-0409-1 }

Εικόνα 73. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου, σκηνή κυνηγιού, Hinton St Mary, Dorset, Αγγλία, {Painter, Hinton, εικ. VIII, b}

Εικόνα 74. Βόρεια Μακεδονία, Ψηφιδωτό νάρθηκα της Μεγάλης Βασιλικής, Παράσταση ταύρου και λιονταριού, {Ατζακά, Έξι και ένα κείμενα, σελ. 144, εικ. 171 γ-δ}

Εικόνα 75. Ιορδανία, Βασιλική Girmil, Ψηφιδωτό με παράσταση λιονταριού και ταύρου, {Nassar et al, Girmil, σελ. 413, εικ. 5}

Εικόνα 76. Ιορδανία, Βασιλική Madaba, Ψηφιδωτό με παράσταση λιονταριού και ταύρου, {Nassar et al, Girmil, σελ. 415, εικ. 8}

Εικόνα 77. Ψηφιδωτό δάπεδο, Παράσταση λιονταριού και ταύρου, οικία Δάφνη, Αντιόχεια, {Charles, Antioch, εικ. 19, plate X}

Εικόνα 78. Σύμη, Βασιλική Νημπορείου, Ψηφιδωτό βόρειου κλίτους με το θέμα του καμηλιέρη, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, σελ.62, εικ. 11}

Εικόνα 79. Συρία, Deir Al Adas, Ψηφιδωτό με το θέμα του καμηλιέρη, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, σελ. 62, εικ. 12}

Εικόνα 80. Μουσείο Ισραήλ, Τμήμα ψηφιδωτού από την εκκλησία Kissufim με την παράσταση του καμηλιέρη, {
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Part of a mosaic floor from a church depicting a man leading a camel laden with amphorae \(wine jars\), from Kissufim, 6th century AD, I srael Museum, Jerusalem \(15472015279\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Part_of_a_mosaic_floor_from_a_church_depicting_a_man_leading_a_camel_laden_with_amphorae_(wine_jars),_from_Kissufim,_6th_century_AD,_Israel_Museum,_Jerusalem_(15472015279).jpg) }

Εικόνα 81. Ιορδανία, Ayn Musa, Ψηφιδωτό με το θέμα του καμηλιέρη, {Ατζακά, Ψηφιδωτά Αιγαίου, σελ. 62, εικ. 13}

Εικόνα 82. Κρήτη, Βασιλική Χερσονήσου Β, Ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους με ιχθύες, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα Ι, πίν. 84, εικ. β}

Εικόνα 83. Κρήτη, Βασιλική Ολούντος, Ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους με απεικόνιση μικρών και μεγάλων ιχθύων, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα Ι, πίν. 88, εικ. β}

Εικόνα 84. Αστυπάλαια, Βασιλική Καρέκλη, Ψηφιδωτό με διακοσμητικό πλαίσιο δελφινιών, {Πελεκανίδης, Σύνταγμα Ι, πίν. 3, εικ. β}

Εικόνα 85. Ιορδανία, Βασιλική Πέτρα, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους, {Ατζακά, Έξι και ένα κείμενα, σελ. 77, εικ. 76-β}

Εικόνα 86. Ψηφιδωτό δάπεδο με ιχθείς, ρωμαϊκή, Lod, {Gorzalczany, Lod, εικ. 7}

Εικόνα 87. Ιορδανία, Ψηφιδωτό στη Madaba με απεικόνιση ιχθύων για τον Συμβολισμό του νερού και του ποταμού, {Ατζακά, Έξι και ένα κείμενα, σελ. 152, εικ.184}

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση:

Αμπαντζή Ε., Αντωνάρακου Ε., Γεροζήσης Τ. & Δρακόπουλος Ε. (2005), *Μικρή Ιστορία της Δωδεκανήσου*, Έκδοση Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα

Αποστόλου Ε. (2006), *Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία*, Οβολός 8, Αθήνα, σελ. 33 - 44

Ασημακοπούλου – Ατζακά Π. (2013), *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (1ος –τέλη 3ου αι. μ.Χ.)*, μελέτες για την αρχαία Μακεδονία, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 85-112

Ασημακοπούλου – Ατζακά Π. (2014), *Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου με έμφαση στα Δωδ/σα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών*, Ευλιμένη 2, Σειρά αυτοτελών εκδόσεων, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο, σελ. 41-80

Ασημακοπούλου- Ατζακά Π. (2011), *Ψηφιδωτά δάπεδα με εικονιστικό διάκοσμο στη Θεσσαλονίκη κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*, Νάματα, ανάτυπο, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σελ. 373-394

Ατζακά Π. (2011), *Το επάγγελμα του ψηφοθέτη (4ος αι. π.Χ.-8ος αι. π.Χ.)*, Εκδόσεις ΑΓΡΑ, Αθήνα

Ατζακά-Ασημακοπούλου Π. (2019), *Ψηφιδωτά δάπεδα, προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού*, έξι και ένα κείμενα, 2η έκδοση, University Studio Press

Ασημακοπούλου - Ατζακά Π. (2005), *Τα ψηφιδωτά Δάπεδα της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (1ος – τέλη 3ου αι. μ.Χ.)*, 85-112

Βασιλάκης Ν. & Θεοδοροπούλου Μ. (2017), *Λύχνοι Πρωτοβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα, Εισαγωγές και στοιχεία τοπικής παραγωγής*, Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Περίοδος Δ', Τόμος 38, σελ. 311 - 332

Βολανάκης Ι. Η. (1992), *Συμβολή στην Έρευνα των Χριστιανικών Μνημείων των Νήσων Καλύμνου και Τέλενδου*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος Γ', σειρά έκδοσης 21, Αναγνωστήριο Καλύμνου, Αι Μούσαι, σελ. 173-210

Γιαννόπουλος Γ. (1997), *Σύντομη Ιστορία της Καλύμνου*, Έκδοση Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα

Γιαννόπουλος Γ. (2006), *Δωδεκάνησος, Η Γένεση ενός ονόματος και η αντιμετώπιση του από τους Ιταλούς*, ΕΩΑ & ΕΣΠΕΡΙΑ, σελ. 276 – 296

Γκιολές Ν. (1991), *Παλαιοχριστιανική Τέχνη, Μνημειακή Ζωγραφική (300 - 726)*, Αθήνα

Γλεντής Σ., Μαραγκουδάκης Ε., Νικολόπουλος Ν. και Νικολοπούλου Μ., (2008), *Ιστορία στα Βυζαντινά Χρόνια*, βιβλίο μαθητή Ε' Δημοτικού, Εκδόσεις Διόφαντος

Διαμαντή Χ. (2008), *Η Σημασία των παράλιων της Μικράς Ασίας στην παραγωγή και στην διακίνηση του Υστερορωμαϊκού – Πρωτοβυζαντινού αμφορέα Ι (LRA I)*, Αρχαιολογικές Μαρτυρίες και Επιγραφικές συμβολές, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Τόμος 15, σελ. 11 - 37

Καραμπάτσος Β. & Μπίλη Β., (1999), *Κάλυμνος: Το μεγάλο κάστρο της Χώρας*, Αρχαιολογία & Τέχνες, τεύχος 71, σελ. 54-60

Κατσιώτη Α. (2011), *Πήλινα φιαλίδια – ευλογίες από τα Δωδεκάνησα*, Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Τόμος 30, σελ. 271 – 282

Κατσιώτη Α. (2021), *Η Κυκλοφορία λυχναριών της Ύστερης Αρχαιότητας στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα: Η περίπτωση των λυχναριών 'αιγαιακού τύπου'*, Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΘ', σελ. 156 - 171

Κολέφας Γ. Μ. (1983), *Η τέχνη του ψηφιδωτού*, Έκδοση ΕΟΜΜΕΧ

Κολέφας Γ. Ν. (1985), *Αποκατάσταση ψηφιδωτών*, Έκδοση ΕΟΜΜΕΧ

Κόλλιας Η. (1994), *Σχεδιάσμα Αρχαιολογίας και Τέχνης Καλύμνου, Από τα Παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας*, Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, Αθήνα, 25-50

Κορδώσης Μ. Σ. (2002), *Το Βυζάντιο και ο δρόμος προς την Ανατολή – Πρωτοβυζαντινή περίοδος (324 – 610 μ.Χ.)*, Βιβλιοπολείο Διονύσιου Νότη Καραβιά, Αθήνα

Κουκούλης Γ. (1980), *Η Καλύμνα της Ιστορίας, Ελληνιστικοί – Ρωμαϊκοί Χρόνοι*, Τόμος Α', Αθήνα

Κουτελλάς Μ. & Παπαβασιλείου Ε. (2010), *Η κατοικία στην αρχαιότητα: Ύστερη Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος*, τεύχος 114, Αρχαιολογία και Τέχνες, Αρχαιολογικό Μουσείο, Κάλυμνος, σελ. 103- 105

Κουτελλάς Μ. (1998), *Κάλυμνος – Ιστορία – Αρχαιολογικοί χώροι – Μνημεία, Από τους προϊστορικούς χρόνους έως το τέλος της Ιπποτοκρατίας 4^η π.Χ. χιλιετία – 1523 μ.Χ.*, έκδοση Δήμου Καλυμνίων, Αθήνα

Κουτελλάς Μ. (2003), *Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου*, περιοδικό Corpus, τεύχος 49, Αρχαιολογία – Ιστορία των πολιτισμών, σελ. 76- 85

Κουτελλάς Μ. (2005), *Τα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Κάστρα της Καλύμνου*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος ΙΣΤ', σειρά έκδοσης 34, Αναγνωστήριο Καλύμνου, Αι Μούσαι, σελ. 427- 445

Κουτελλάς Μ. (2006), *Κάλυμνος, Ιστορία, Αρχαιολογία, Πολιτισμός, Από τους Προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα*, Δήμος Καλυμνίων

Κουτελλάς Μ. (2007), *Οι Ονομασίες της Νήσου Καλύμνου*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος ΙΖ', σειρά έκδοσης 35, Αναγνωστήριο Καλύμνου, Αι Μούσαι, σελ. 11-19

Κουτελλάς Μ. (2008), *Ο αρχαιολογικός χώρος του Χριστού της Ιερουσαλήμ*, 4ης ΕΒΑ, Υπουργείο Πολιτισμού, 1-2

Κουτελλάς Μ. (2009), *Η Βυζαντινή – Μεταβυζαντινή Συλλογή, του Αρχαιολογικού Μουσείου Καλύμνου*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος ΙΗ', σειρά έκδοσης 36, Αναγνωστήριο Καλύμνου, Αι Μούσαι, σελ. 17- 23

Κουτελλάς Μ. (2014), *Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος, Οικισμοί- Βασιλικές- Λουτρά- Τάφοι*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος Κ', σειρά έκδοσης 40, Αναγνωστήριο Καλύμνου, Αι Μούσαι, σελ. 115-151

Κουτελλάς Μ. (2014), *Κάλυμνος και Τέλενδος, Άτλας των χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου, από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους ως την Άλωση*, επιμ. Γκιολές Ν. – Πάλλης Γ., Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, Αθήνα , σελ. 395- 397

Κουτελλάς Μ. (2014), *Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος, Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδ/σα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα*, επιμ. Ζάρρας Ν. – Στεφανάκης Μ., σειρά αυτοτελών εκδόσεων Ευλιμένη, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο, σελ. 189-216

Κουτελλάς Μ. (2014), *Συντήρηση – Διαμόρφωση και Ανάδειξη Βασιλικής Χριστού της Ιερουσαλήμ*, τόμος 63, Αρχαιολογικό Δελτίο 4ης ΕΒΑ, Υπουργείο Πολιτισμού, σελ. 1359- 1362

Κουτελλάς Μ. (2016), *Η Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος ΚΑ', σειρά έκδοσης 42, Αναγνωστήριο Καλύμνου, Αι Μούσαι, σελ. 45- 85

Κουτελλάς Μ. (2017), *Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο : Συμπεράσματα της ανασκαφικής έρευνας της περιόδου 2007-2008, Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου*, τόμος Γ', Υπουργείο Πολιτισμού και αθλητισμού, Μυτιλήνη, σελ. 111- 134

Μιχαηλίδου Μ. (1993), *Παλαιοχριστιανική Βασιλική στο Παρθένι της Λέρου*, Ανάτυπο από το Ιωνίας Άκρον, Αθήνα

Μουζάκης Σ. (1987), *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στα Βυζαντινά Δωδεκάνησα (4^{ος} – αρχές 14^{ου} αι.)*, Βυζαντινός Δόμος, Περιοδικό Μεσαιωνικής Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Τόμος Ι, Αθήνα

Μπάρτζου Σ. (2019), *Ο Συμβολισμός των Χρωμάτων στη Βυζαντινή τέχνη*, Εισήγηση στο 5ο Συνέδριο ΙΑΚΕ, Πρακτικά Συνεδρίου, τόμος β', 441- 448

Νοδάρου Ε. (2010), *Ανάλυση αρχαίας κεραμικής: Χαρακτηρισμός, προέλευση, τεχνολογία, ΑρχαιοΥλικά, αρχαιολογικές, αρχαιομετρικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 63 - 101

Ντιντιούμη Σ. (2014), *Εργαστήρια Κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο: Το παράδειγμα της Κω*, Ευλιμένη 2, Σειρά αυτοτελών εκδόσεων, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο, σελ. 167 - 188

Ορλανδός Α. Κ. (1966), *Δυο Παλαιοχριστιανικές Βασιλικαί της Κω*, Ιδρυματικό Αποθετήριο & Κέντρο Πληροφόρησης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παλιούρα Α. (1979), *Παλαιοχριστιανική Τέχνη, Διάγραμμα Πανεπιστημιακών Παραδόσεων*, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Παλιούρας Α. (2004), *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Αρχαιολογία*, γ' βελτιωμένη έκδοση, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Παπαβασιλείου Ε. (2011), *Μνημειακή τοπογραφία της παλαιοχριστιανικής Σύμης*, Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, τόμος 30, σελ. 37- 46

Παπαβασιλείου Ε. & Ντιντιούμη Σ. (2017), *Εργαστηριακές εγκαταστάσεις και παραγωγή προϊόντων στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα έως την Πρωτοβυζαντινή περίοδο*, Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου, Τόμος Γ', Μυτιλήνη, σελ. 43 - 60

Πελεκανίδης Σ. – Ατζακά Π. (1988), *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος Ι Νησιωτική Ελλάς*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη

Πουλακάκης Ν. (2010), *Ψηφιδωτά δάπεδα στη Μακεδονία κατά την κλασσική και ελληνιστική εποχή*, τόμος 1, Μελετήματα Ημαθίας, Ε.Μ.Ι.Π.Η, Βέροια

Πούλου – Παπαδημητρίου Ν. (2014), *Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο: Η Μαρτυρία της Κεραμικής*, Ευλιμένη 2, Σειρά αυτοτελών εκδόσεων, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο, σελ. 127 – 15

Στεφανάκης Ε. (2012), *Εισαγωγή στην Κλασική Αρχαιολογία, Βασικές αρχές και Επισκόπηση της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης, 11^{ος} – 4^{ος} αι.*, Μέρος Α', Εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα

Τσουκαλάς Θ. (2003), *Επιγραφικές Μαρτυρίες για τη θρησκεία και τη δημόσια λατρεία στην Καλύμνα (6ος αι. π.Χ.- 1ος αι. μ.Χ.)*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος ΙΕ', σειρά έκδοσης 32, Αναγνωστήριο Αι Μούσαι, Κάλυμνος, σελ. 11- 24

Φειδάς Β. Ι. (2003), *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα

Φραγκόπουλος Ι. (1995), *Ιστορία της Καλύμνου*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Σκάφανδρο, Αθήνα

Χαλκίτη – Αριστείδη Μ. (2019), *Ανασκαφή <<Αποθέτη>> από την περιοχή του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο*, Καλύμνικα Χρονικά, τόμος ΚΒ', σειρά έκδοσης 43, Αναγνωστήριο Καλύμνου, Αι Μούσαι, σελ. 13- 43

Χατζηδάκη Ν. (1994), *Ελληνική Τέχνη – Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών

Χρυσανθόπουλος Χ. (2013), *Επιδράσεις της Ύστερης Αρχαιότητας στη βυζαντινή ζωγραφική, Η περίπτωση του Μυστρά*, τεύχος Σπουδαστικής Διάλεξης, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα

Χρυσόπουλος Δ. (1982), *Το Ψηφιδωτό Ι*, Αρχαιολογία & Τέχνες, τεύχος 3, 74-79

Χρυσόπουλος Δ. (1982), *Το Ψηφιδωτό ΙΙ*, Αρχαιολογία & Τέχνες, τεύχος 4, 71-73

Ψαρρή Γ. (2006), *Νομίσματα των Παλαιοχριστιανικών χρόνων από την ύπαιθρο της Ρόδου*, Το Νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαιά, Οβολός 8, σελ. 267 – 280

Ψαρρή Γ. (2010), *Τα Παλαιοχριστιανικά μνημεία της νότιας Ρόδου ως μάρτυρες των θεσμικών αλλαγών του Βυζαντίου από τον 4^ο έως τον 7^ο αι. μ.Χ.*, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΚΔ', σελ. 563 – 581

Delvoye C. (1988), *Βυζαντινή Τέχνη*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα

Gombrich E. H., (1995), *Το Χρονικό της Τέχνης*, μτφ. Λίνα Κασδαλή, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Kitzinger E. (2015), *Η βυζαντινή τέχνη εν τω γένεσθαι, Τα κύρια τεχνοτροπικά ρεύματα στην περιοχή της Μεσογείου, 3ος – 7ος αιώνας*, μτφ επιμέλεια Παπαδάκη Σ. – Okland, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο

Krautheimer R. (2012), *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, μτφ Μαλλούχο-Τουφάνο Φ., γ' ανατύπωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

Ostrogorsky G. (1997), *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μτφ. Παναγόπουλος Ι., Αθήνα

Renfrew C. & Bahn P. (2013), *Αρχαιολογία, Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές Εφαρμογές*, 3^η Έκδοση, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα

Rodley L. (2010), *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Τέχνη και Αρχιτεκτονική*, μτφ Βείκου Μ, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα

Ξενόγλωσση:

Al – Muhelsen Z. & Nassal M., (2014), *Geometric mosaic pavements at Ras Ed- Deir, Jordan*, *Greek Roman and Byzantine Studies*, 54 (1), pp 87-104

Asimakopoulou – Atzaka P., (2011), *The iconography of the mosaic pavement of the church at Tell Amarna*, *Publications de la Mission archaéologique de l'Université de Liege*, Syria

Asimakopoulou – Atzaka P., (2012), *the mosaic pavements of Thessaloniki during the Roman Imperial Period*, Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου, Θεσσαλονίκη, αριθ. 10, σελ. 82-103

Bayet C. (2014), *Byzantine Art*, Parkstone Press International, New York

Becker K. (2014), *Preserving Archaeological Mosaic Pavements: A Discussion of Context and Access*, *Institute for European and Mediterranean Archaeology*, vol. 4, pp 51-64

Britt K. C., (2011), *These stones still speak: The progress of research on Late Roman and early Byzantine mosaic pavements in the eastern Mediterranean*, *Journal of Art Historiography*, no.5, pp 1-42

Charles R. M. (1936), *The Excavation of Antioch on the Orontes*, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 76, No. 5, American Philosophical Society

Dare et al, (2019) , *Studies of the early Christian Basilica of Christ of Jerusalem on the island of Kalymnos, Greece through terrestrial Laser Scanning, Digital Archaeology of Large Urban and Underground Infrastructures*, International Conference on Cultural Heritage and New Technologies, Vienna, pp 629-632

Deligiannakis G. (2008), *The Economy of the Dodecanese in Late Antiquity*, Μελετήματα 53, Αθήνα, σελ. 209 – 234

Deligiannakis G. (2016), *The Dodecanese and East Aegean Islands in Late Antiquity, AD 300-700*, Oxford Monographs on Classical Archaeology

De Matteis M. L. (2009), *The Mosaics of Early Christian Basilicas on the island of Kos*, 11th International Colloquium on ancient mosaics, Bursa Turkey, pp. 339 - 351

Dunbadin K. M. (1991), *Triclinium and Stibadium, Dining in a classical context*, edited William J.S, The university of Michigan Press, pp 121-148

Dunbadin K. (1979), *Technique and materials of Hellenistic Mosaics*, American Journal of Archaeology, vol. 83, no. 3, Archaeological Institute of America, pp 265-277

Elasheedy A. & Schindler D. (2015), *Illuminating the past: Exploring the function of ancient lamps*, Near Eastern Archaeology, The American Schools of Oriental Research, Vol. 78, No. 1, pp 36 - 42

Georgiadis M., (2017), *A Synthesis of the Neolithic and Early Bronze Age Ground Stones tools from the Dodecanese*, Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου, Τόμος Γ', Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Μυτιλήνη, σελ. 17 – 30

Gorzalczany A. (2018), *Lod – Newe Yarq: Preliminary Report*, Hadashot Arkheologiyot: Excavations and Surveys in Israel, Israel Antiquities Authority

Katsiotti A. (2014), *The Circulation of Cypriot Lamps in Late Roman - Early Byzantine Rhodes, Greece*, Ευλιμένη 2, Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, Πρακτικά Ημερίδας, Ρόδος (2011), σελ. 153 – 166

Kitzinger E. (1951), *Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics: I. Mosaics at Nicopolis*, Vol. 6, Dumbarton Oaks, pp. 81 - 122

Mohammad et al, (2020), *The mosaic pavement at Girmil, Jordan: A comparative study*, Greek, Roman and Byzantine 60, pp 410-424

Melas E. M., (1988), *The Dodecanese and W. Anatolia in Prehistory: Interrelationships, Ethnicity and Political Geography*, Anatolian Studies, Vol. 38, British Institute at Ankara, pp 109 - 120

Murray L. & P., (2013), *Oxford Dictionary of Christian Art & Architecture*, Tabula Ansata, 2nd edition, Oxford University Press, pp 594

Myres J. L., (1941), *The islands of the Aegean*, The Geographical Journal, Vol. 97, No. 3, pp 137 - 156

Nelson M., Kelly A., Begg D. T. & Brenningmeyer T., (2015), *The early Byzantine settlement at Leukos, Karpathos*, The Annual of the British School at Athens, Vol. 110, pp 321 – 367

Newton C. (1856), *Excavations and discoveries at Calymnos*, Archaeological Journal, 13:1, pp 14-37

Lavin I. (1963), *The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources*, Dumbarton Oaks Papers, XVII, pp. 179 - 286

Ozet A. (2009), *Bodrum – Torba Monastery Mosaics*, JMR 3, 71-82

Ovadia A. & Mucznik S., (2017), *The early Byzantine Architectural Complex and its figurative mosaic pavement in Caesarea Maritima- A Reconsideration Liber Annuus 67*, pp 397-426

Ovadia A. & Mucznik S. (1998), *Classical Heritage and Anti- Classical trends in the mosaic pavement of Lydda (Lod)*, Studies in Art History, 3, Assaph

Owitz S. (2012), *A Mosaic*, Author House

Painter K. S. (1967), *The Roman site at Hinton St Mary, Dorset*, Vol. 32, No. ½, The British Museum, pp. 15 – 31

Parrish D. (2001), *An Early Byzantine Mosaic Workshop based on Kos: Architectural Context and Pavement design*, An Tard, 9, Purdue University, Indiana, pp. 331 - 349

Peppard M. (2014), *Mosaics from a church in the Diocese of Apamea, Syria (463 CE)*, Bd. 190, Dr Rudolf Habelt GmbH, pp. 168 - 172

Rees E. (2020), *Archaeology and the Early church in Southern Greece*, Oxbow Book, Oxford

Robertson M. (1965), *Greek mosaics*, The journal of Hellenic Studies, vol. 85, The society for the promotion of Hellenic Studies, pp 72-89

Sampson A. (1984), *The Neolithic of the Dodecanese and Aegean Neolithic*, The Annual of the British School at Athens, Vol. 79, British School of Athens, pp 239 - 249

Tabbernee W. (2014), *Early Christianity in contexts, An exploration across cultures and continents*, Bakery Academy

Theodorakeas P. & Kouli M., (2010), *Conservation procedures for the burials of mosaic pavements: A review of materials and techniques*, University of Athens

Volonakis M. D. (1922), *The Island of Roses and her eleven sisters – or The Dodecanese*, Great Britain, London

Zafeiropoulos G. & Drinia H., (2021), *Kalymnos island SE Aegean Sea: From fishing sponges and rock climbing to geotourism perspective*, National and Kapodistrian University, Athens, pp. 3126- 3146

Zarras N. (2014), *Early Byzantine Mosaic Pavements from the Chatziandreou Basilica in Rhodes*, Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, επιμ. Ζάρρας Ν. – Στεφανάκης Μ., Ευλιμένη, σειρά 2η, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο, σελ. 81- 104

Zisimu – Tryfodini E. (2014), *The church's involvement in the economic life of early Christian Greek towns*, department of Byzantine Ottoman and Modern Greek Studies, School of History and Cultures, University of Birmingham

Ηλεκτρονικές Πηγές:

Αθανασοπούλου Α. (2022), Powerpoint, <https://www.ucy.ac.cy/graduateschool/wp-content/uploads/sites/45/2022/05/ATHANASOPOULOU.pptx>

Βιγλάκη, Εφημερίδα της Σάμου, <http://efimerida1-2-3dim-samou.sam.sch.gr/archeology.htm>

Κακρίδη Φ. (2012), Ελληνορωμαϊκή εποχή (31 π.Χ. – 330 μ.Χ.), Χειμώνας, Ιστορικές συνθήκες, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/page_072.html

Κυρτάτα Δ. & Ράγκου Σπ., (2012), Από τους Περσικούς πολέμους στον Πελοποννησιακό - Την ημέρα εκείνη άρχισαν μεγάλες συμφορές για τους Έλληνες, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/arxaiotita/page_029.html

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, για την λέξη Πορφύρα:https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%80%CE%BF%CF%81%CF%86%CF%8D%CF%81%CE%B1&dq=

Σιστάκου Ε. (2012), Ελληνορωμαϊκός Πολιτισμός, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/hellenistic/page_087.html

Nowakowski P. (2016), *The Cult of Saints in Late Antiquity*, <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01977>

Raddato C. (2014), *Mosaic from Kissufim, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Part_of_a_mosaic_floor_from_a_church_depicting_a_man_leading_a_camel_laden_with_amphorae_\(wine_jars\),_from_Kissufim,_6th_century_AD,_Israel_Museum,_Jerusalem_\(15472015279\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Part_of_a_mosaic_floor_from_a_church_depicting_a_man_leading_a_camel_laden_with_amphorae_(wine_jars),_from_Kissufim,_6th_century_AD,_Israel_Museum,_Jerusalem_(15472015279).jpg)*

The British Museum, *The Hinton St Mary Mosaic*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1965-0409-1

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Ο Χριστός της Ιερουσαλήμ, άποψη από δυτικά

Εικόνα 2. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους

Εικόνα 3. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό του νότιου κλίτους

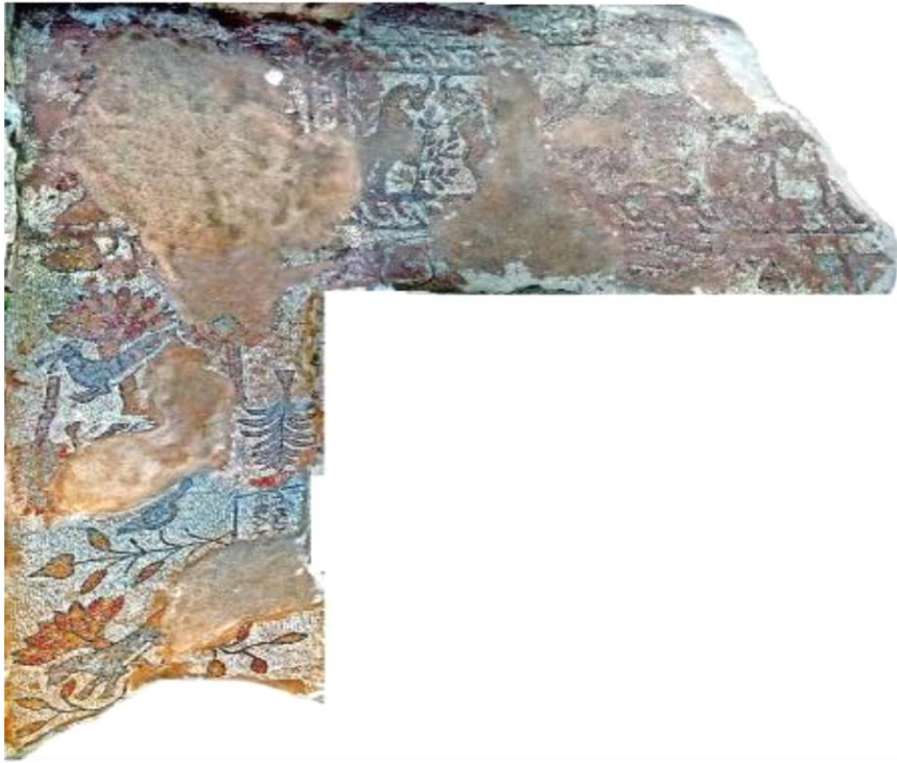
Εικόνα 4. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του νότιου κλίτους, με τη παράσταση ταύρου και λιονταριού, εκατέρωθεν δέντρου

Εικόνα 5. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους, Λεπτομέρεια με φυτικά κοσμήματα

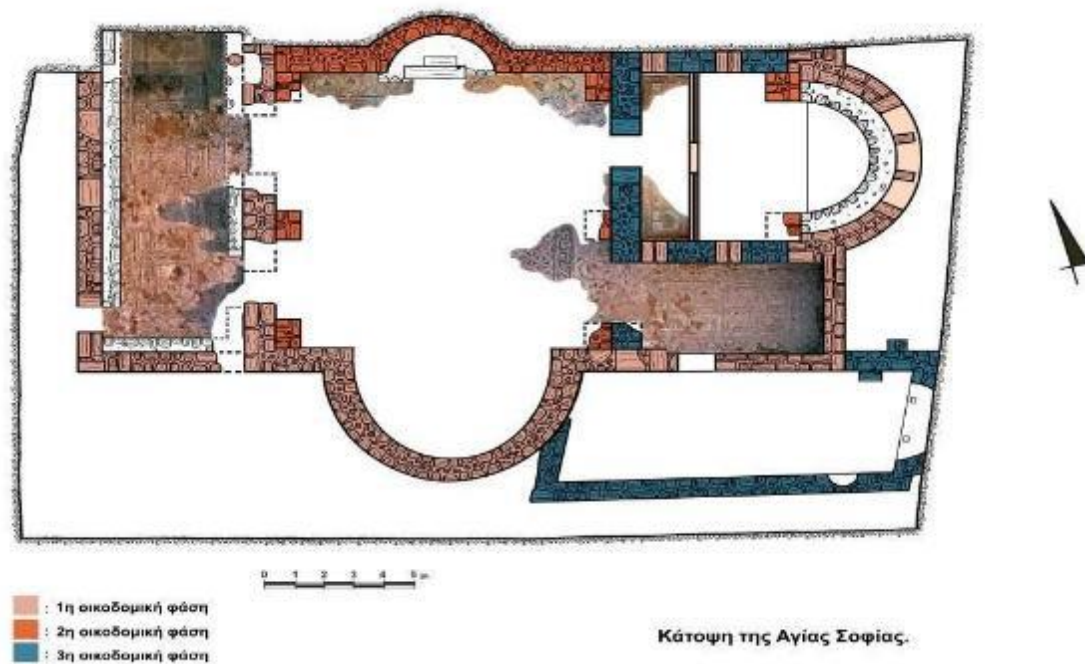
Εικόνα 6. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού νότιου κλίτους

Εικόνα 7. Χριστός της Ιερουσαλήμ, Ψηφιδωτό νότιου προκτίσματος

Εικόνα 8. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού νότιου προκτίσματος

Εικόνα 9. Η κάτοψη της βασιλικής Αγίας Σοφίας

Εικόνα 10. Αγία Σοφία, Λεπτομέρεια ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους με τα κισσόφυλλα

Εικόνα 11. Άλλη λεπτομέρεια ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους

Εικόνα 12. Τμήμα του αλυσιδωτού πλοχμού που διακοσμεί περιμετρικά το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους

Εικόνα 13. Αγία Σοφία, Αποσπασματικό τμήμα κεντρικής παράστασης ψηφιδωτού

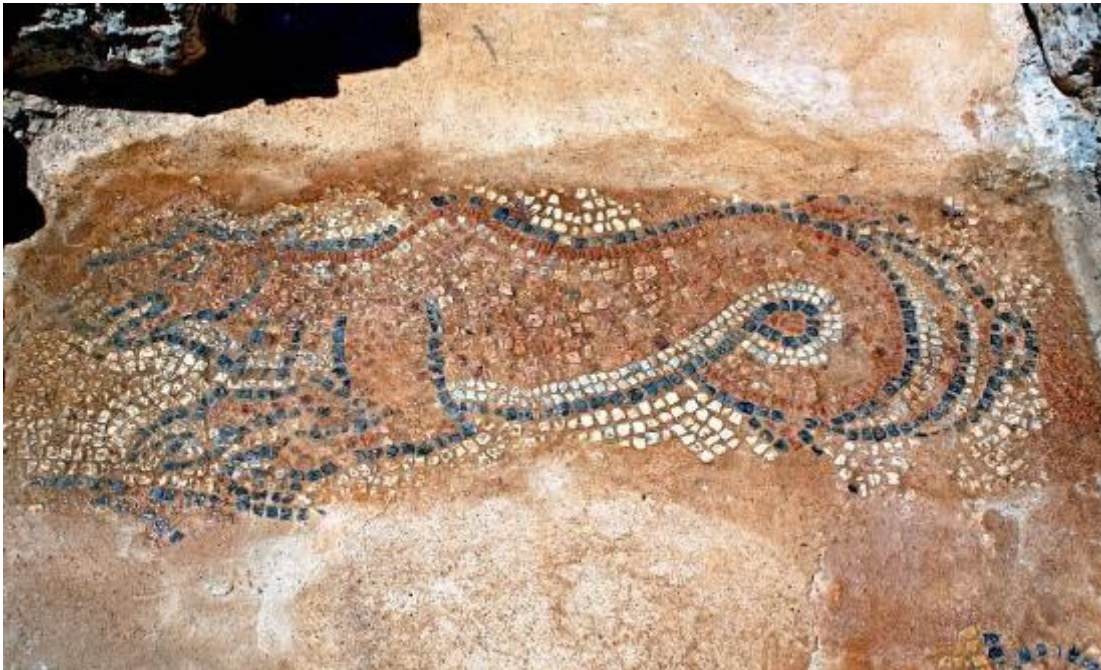
Εικόνα 14. Τμήμα γεωμετρικού διάκοσμου στο κέντρο του ναού

Εικόνα 15. Αγία Σοφία, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους με ζωικές μορφές στα διάχωρα

Εικόνα 16. Αγία Σοφία, Ψηφιδωτό νάρθηκα με ζωικές μορφές σε διάχωρα

Εικόνα 17. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού του νάρθηκα, όπου απεικονίζεται υπερφυσικό ζώο

Εικόνα 18. Η βασιλική του Αγίου Ιωάννη στην περιοχή Μελιτσάχα

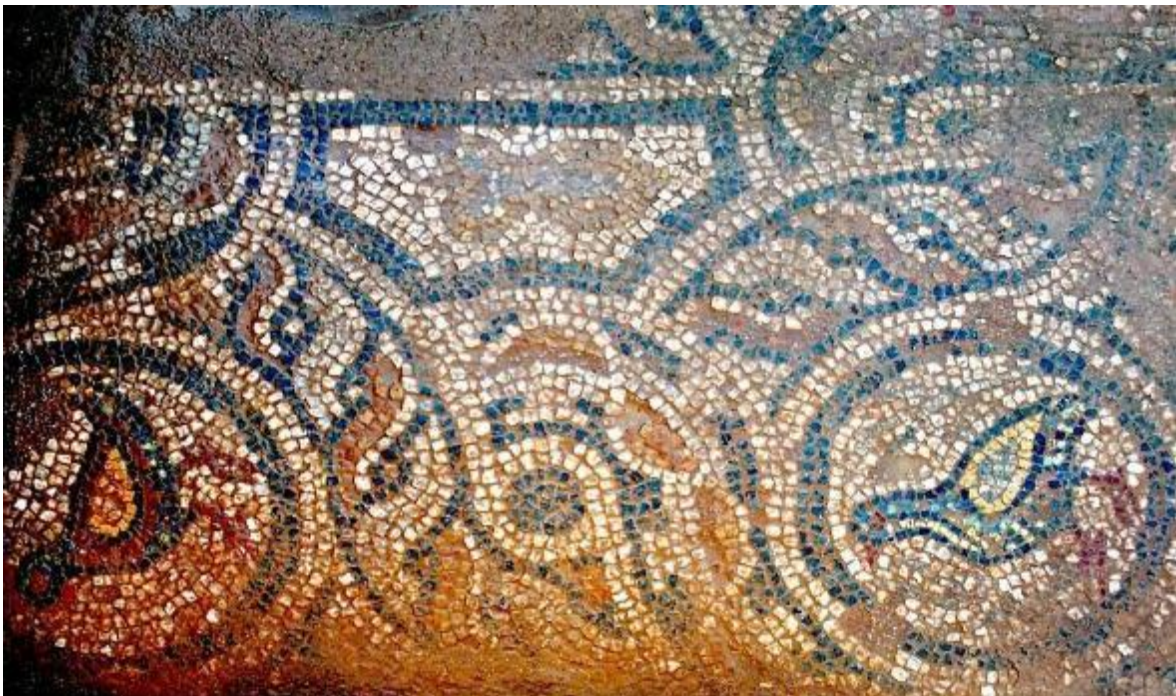
Εικόνα 19. Άγιος Ιωάννης, ψηφιδωτό νάρθηκα με πλούσιο γεωμετρικό διάκοσμο

Εικόνα 20. Η βασιλική του Ταξιάρχη στη περιοχή Βαθύ

Εικόνα 21. Ταξιάρχης, ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους

Εικόνα 22. Ταξιάρχης, λεπτομέρεια ψηφιδωτού ιερού βήματος

Εικόνα 23. Η βασιλική του Σταυρού στην περιοχή του Βαθύ

Εικόνα 24. Σταυρός, Απόσπασμα ψηφιδωτού βόρειου κλίτους

Εικόνα 25. Σταυρός, Ψηφιδωτό νότιου κλίτους

Εικόνα 26. Παλαιοπαναγιά αεροφωτογραφία βασιλικής με βαπτιστήριο

Εικόνα 27. Παλαιοπαναγιά, τμήμα ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους με συμπλεκόμενους σηρικούς τροχούς
α' οικοδομικής φάσης

Εικόνα 28. Παλαιοπαναγιά, Αποσπασματικό τμήμα ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους, β' οικοδομικής φάσης

Εικόνα 29. Παλαιοπαναγιά, Αποσπασματικό τμήμα ψηφιδωτού νότιου κλίτους, α' οικοδομικής φάσης

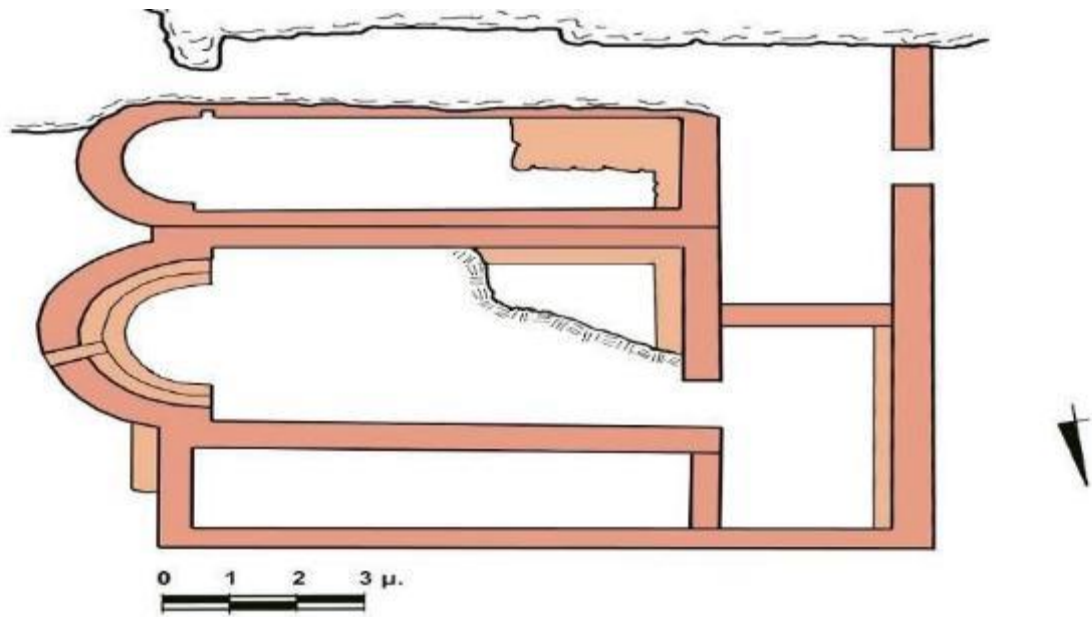
Εικόνα 30. Παλαιοπαναγιά, Τμήμα ψηφιδωτού νότιου κλίτους, β' οικοδομικής φάσης

Εικόνα 31. Παλαιοπαναγιά, Ψηφιδωτό βαπτιστηρίου

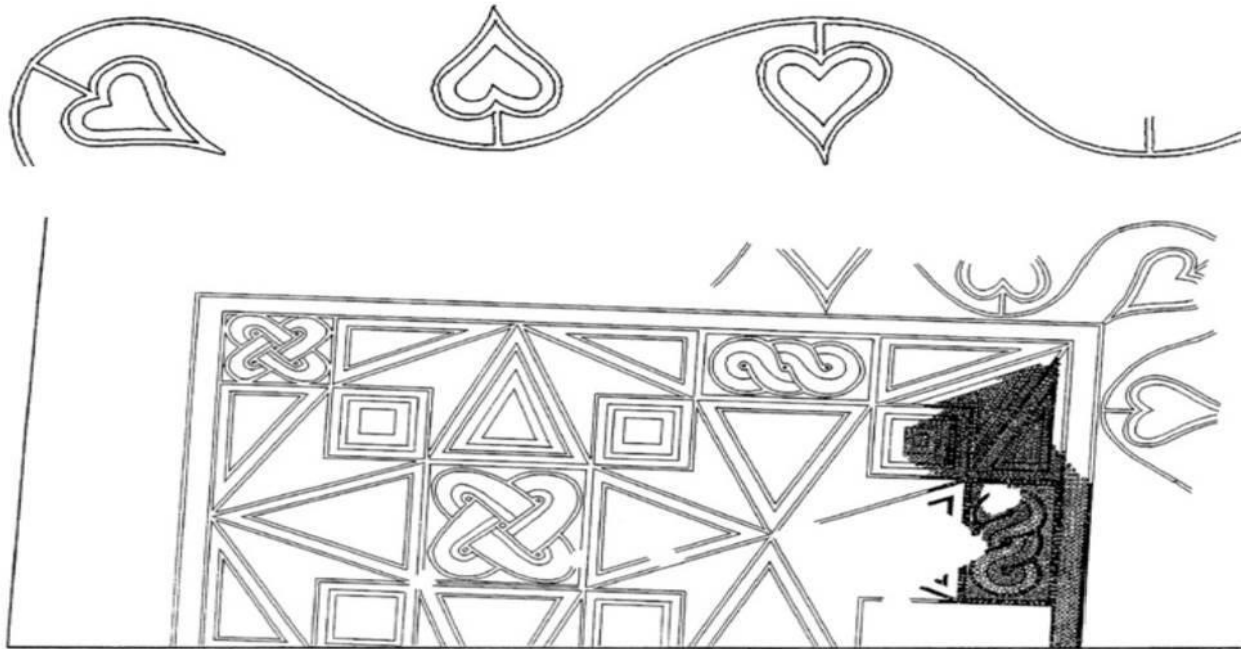
Εικόνα 32. Παλαιοπαναγιά, Αποσπασματικό τμήμα ψηφιδωτού βαπτιστηρίου

Εικόνα 33. Βασιλική Οικοπέδου Χαλκίτη, Κάτοψη

Εικόνα 34. Βασιλική Οικοπέδου Χαλκίτη, τμήμα ψηφιδωτού νότιου κλίτους

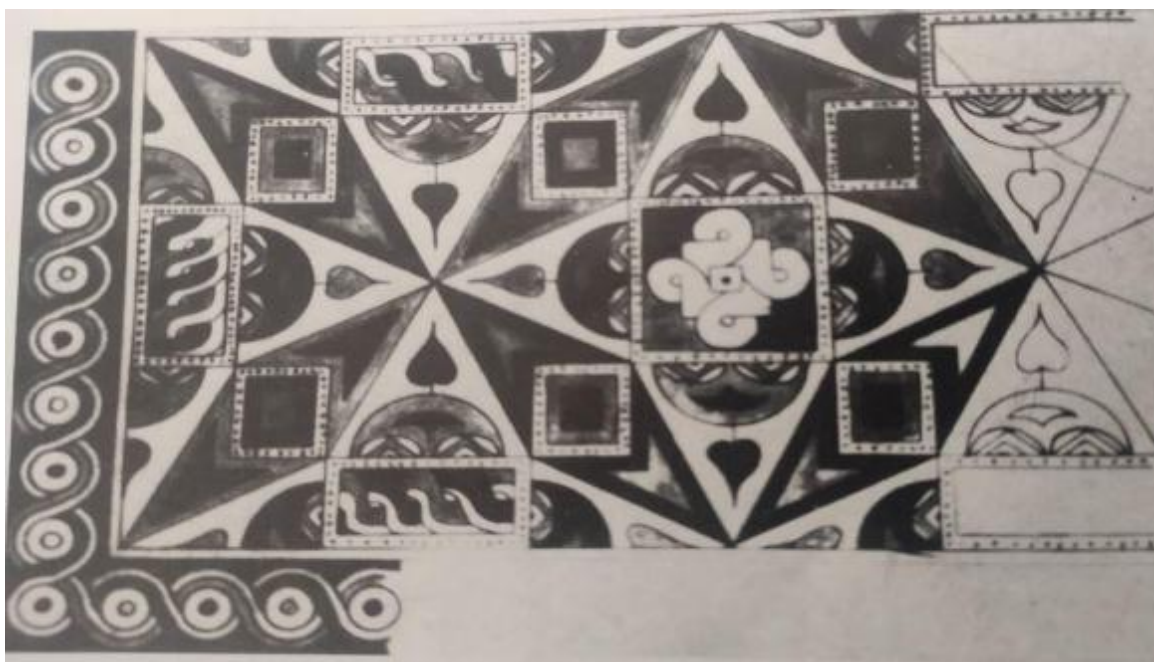
Εικόνα 35. Βασιλική Torba, εικονογραφική απόδοση του ψηφιδωτού βόρειου κλίτους

Εικόνα 36. Βασιλική Torba, ψηφιδωτό νότιου κλίτους με συμπλεκόμενο κόσμημα

Εικόνα 37. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, υστερορωμαϊκή βίλα, Δωμάτιο 3, Αλικαρνασός

Εικόνα 38. Αστυπάλεια, βασιλική Αγίων Αναργύρων, εικονογραφική απόδοση ψηφιδωτού κεντρικού κλίτους

Εικόνα 39. Αστυπάλαια, βασιλική Αγίου Βασιλείου, Ψηφιδωτό με τα εφαπτόμενα τετράκτινα αστέρια

Εικόνα 40. Τουρκία, βασιλική Ε στην Κνίδο, ψηφιδωτό με τα εφαπτόμενα τετράκτινα αστέρια

Εικόνα 41. Κω, βασιλική Αγίου Στεφάνου, ψηφιδωτό νάρθηκα

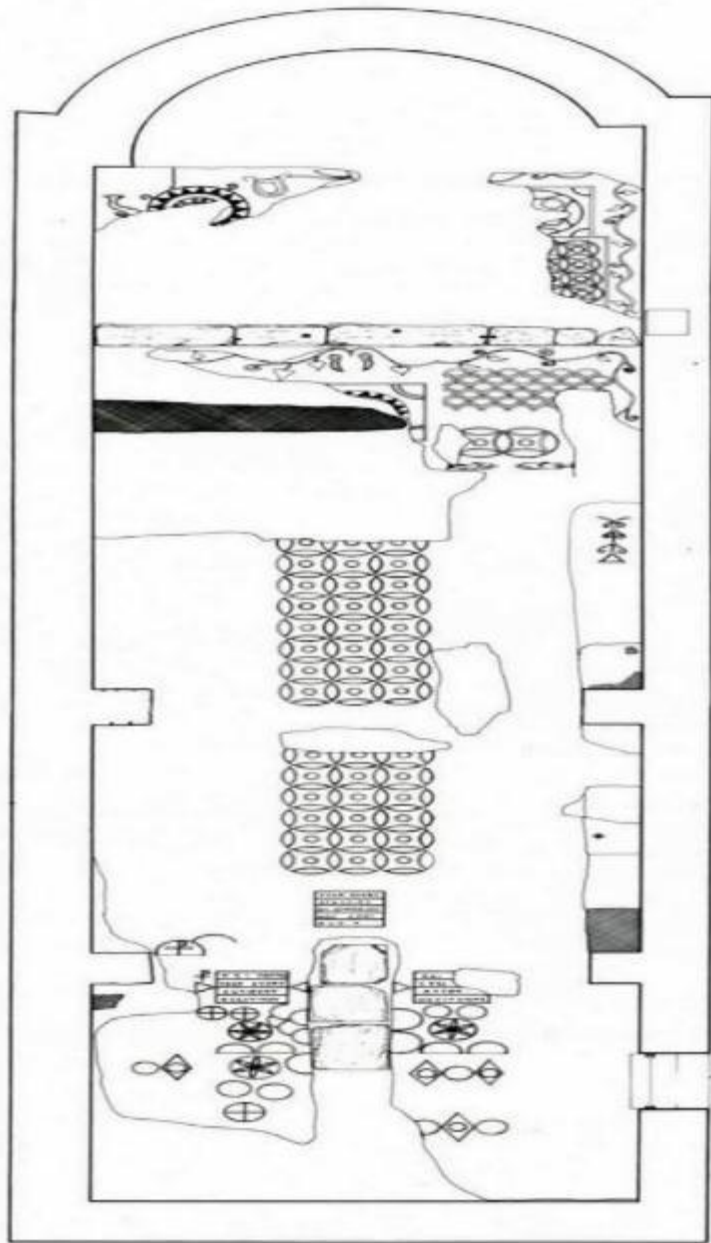
Εικόνα 42. Κω, βασιλική Σκανδαρίου, ψηφιδωτό βόρειου κλίτους

Εικόνα 43. Κω, βασιλική Αγίου Παύλου, ψηφιδωτό βορείου προκτίσματος

Εικόνα 44. Ρόδος, βασιλική Χατζηανδρέου, ψηφιδωτό νοτιοανατολικού προκτίσματος

Εικόνα 45. Λέρος, βασιλική Παρθένι, Εικονογραφική αναπαράσταση ψηφιδωτού διάκοσμου

Εικόνα 46. Ρόδος, ψηφιδωτό στο κτήριο τέρατος της οδού Χείμαρας

Εικόνα 47. Βόρεια Ιορδανία, απόσπασμα ψηφιδωτού από το Ras Ed – Deis

Εικόνα 48.. Κρήτη, βασιλική Χερσονήσου Α, ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους

Εικόνα 49. Συρία, Tell Amarna, ψηφιδωτό με κισσόφυλλα στο βόρειο παστοφόριο

Εικόνα 50. Αστυπάλεια, βασιλική Καρέκλη, απεικόνιση αγγείου με εκφυόμενο βλαστό με κισσόφυλλα

Εικόνα 51. Λέσβος, βασιλική Αγίου Δημητρίου Υψηλομετώπου, ψηφιδωτό ιερού βήματος

Εικόνα 52. Κω, βασιλική παρά του Ωδείου, τμήμα ψηφιδωτού

Εικόνα 53. Ψηφιδωτό δάπεδο με ελεύθερη διάταξη μορφών, Huarte, Συρία

Εικόνα 54. Ψηφιδωτό δάπεδο με ελεύθερη διάταξη μορφών, Χαλέπι, Συρία

Εικόνα 55. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου, Malatya, Τουρκία

Εικόνα 56. Αποσπασματικό ψηφιδωτό δάπεδο, σκηνή κυνηγιού, Μεγάλο Παλάτι, Κωνσταντινούπολη

Εικόνα 57. Βόρεια Ιορδανία, βασιλική Girmit, ψηφιδωτό ελεύθερης διάταξης των μορφών

Εικόνα 58. Συρία, οικία Worcester, Δάφνη, ψηφιδωτό ελεύθερης διάταξης των μορφών

Εικόνα 59. Κρήτη, κτήριο Μητροπόλεως Γόρτυνος, ψηφιδωτό με απεικόνιση πτηνών ελεύθερα σε φυσικό τοπίο

Εικόνα 60. Κρήτη, βασιλική Λάππας, ψηφιδωτό με ανθρώπινες και ζωικές μορφές σε φυσικό τοπίο

Εικόνα 61. Κω, κτήριο στα Προπύλαια, ψηφιδωτό με ζωικές μορφές μέσα σε τετράγωνα διάχωρα

Εικόνα 62. Κω, βασιλική Σκανδαρίου, ψηφιδωτό νότιου κλίτους

Εικόνα 63. Κω, βασιλική Αγίου Ιωάννη στο Μαστιχάρι, ψηφιδωτό βόρειου κλίτους

Εικόνα 64. Ιορδανία, βασιλική Πέτρα, ψηφιδωτό νότιου κλίτους

Εικόνα 65. Ισραήλ, αρχοντική οικία Lydda, ψηφιδωτό με ζώα μέσα σε εξάγωνα σχήματα

Εικόνα 66. Ισραήλ, αρχοντική οικία Lydda, ψηφιδωτό με συνδυασμό των δύο τρόπων διάταξης των μορφών

Εικόνα 67. Ψηφιδωτό δάπεδο με τις ζωικές και φυτικές μορφές περιορισμένες σε τετράγωνα και ορθογώνια διάχωρα, βασιλική Α, Νικόπολη

Εικόνα 68. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου από την βασιλική Α΄, Κύπρος

Εικόνα 69. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου βαπτιστηρίου, Μεγάλη Βασιλική, Μίλητος

Εικόνα 70. Ψηφιδωτό δάπεδο της οικίας Djemila, Αλγερία

Εικόνα 71. Βουλγαρία, βασιλική Παροικόπολις, ψηφιδωτό με ιχθύες και πτηνά μέσα σε οκτάγωνα

Εικόνα 72. Αγγλία, Hinton St Mary, Dorset, ψηφιδωτό με απεικόνιση ιερών μορφών

Εικόνα 73. Απόσπασμα ψηφιδωτού δαπέδου, σκηνή κυνηγιού, Hinton St Mary, Dorset, Αγγλία

Εικόνα 74. Βόρεια Μακεδονία, ψηφιδωτό νάρθηκα της Μεγάλης βασιλικής. Παράσταση ταύρου και λιονταριού

Εικόνα 75. Ιορδανία, βασιλική Girmil, ψηφιδωτό με παράσταση ταύρου και λιονταριού

Εικόνα 76. Ιορδανία, βασιλική Madaba, ψηφιδωτό με παράσταση ταύρου και λιονταριού

Εικόνα 77. Ψηφιδωτό δάπεδο, Παράσταση λιονταριού και ταύρου, οικία Δάφνη, Αντιόχεια

Εικόνα 78. Σύμη, βασιλική Νημπορείου, ψηφιδωτό βόρειου κλίτους με το θέμα του καμηλιέρη

Εικόνα 79. Συρία, Deir Al Adas, ψηφιδωτό με το θέμα του καμηλιέρη

Εικόνα 80. Μουσείο Ισραήλ, τμήμα ψηφιδωτού από εκκλησία Kissufim, με την παράσταση του καμηλιέρη

Εικόνα 81. Ιορδανία, Αγν Musa, ψηφιδωτό με το θέμα του καμηλιέρη

Εικόνα 82. Κρήτη, βασιλική Χερσονήσου Β, ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους με ιχθύες

Εικόνα 83. Κρήτη, βασιλική Ολούντος, ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους με απεικόνιση μικρών και μεγάλων ιχθύων

Εικόνα 84. Αστυπάλαια, βασιλική Καρέκλη, ψηφιδωτό με διακοσμητικό πλαίσιο δελφινιών

Εικόνα 85. Ιορδανία, βασιλική Πέτρα, ψηφιδωτό νότιου κλίτους

Εικόνα 86. Ψηφιδωτό δάπεδο με ιχθείς, ρωμαϊκή οικία, Lod

Εικόνα 87. Ιορδανία, ψηφιδωτό στη Madaba με απεικόνιση ιχθύων για τον συμβολισμό του νερού και του ποταμού